

UIT DE VERENIGING

AART SCHURINK

De Kopermolen in Zuuk

De Kopermolen in Zuuk en Streekmuseum Hagedoorns Plaatsje zijn al de pareltjes van Epe en Zuuk. Als ze dan ook nog gaan samenwerken, is het feest. En dat was het tijdens de presentatie van het boek *De Kopermolen in Zuuk*, geschreven door Henri Slijkhuis, in opdracht van de Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken. Het was tegelijkertijd de aftrap van de tentoonstelling 'Op kracht van stromend water', samengesteld door Eric Harleman en Henri Slijkhuis. Het boek is te koop voor € 12,50 en de tentoonstelling is nog te bezoeken tot 27 september 2015. Kijk dan meteen ook even naar de expositie van en over de Bekenstichting. In juli, augustus en september vinden er overigens excursies plaats naar de molen vanaf het streekmuseum.

Expositie 'Scholen in Vaassen' in Museum Vaassen Historie

In Museum Vaassen Historie is wel een heel bijzonder klaslokaal te zien. Je waant je echt in een klaslokaal uit lang vervlogen tijden. Een gevoel van nostalgie komt los door de schoolbanken, een lessenaar, inktpotjes, boekjes, tekeningen van Cornelis Jetses, en oude schoolfoto's van Vaassense scholen. Er is zelfs een apart gedeelte gewijd aan Het Mosterdzaadje uit Gortel dat inmiddels 125 jaar bestaat. De medewerking van Dirk Sellis uit Heerde is hierbij onontbeerlijk geweest. Veel materiaal van zijn 'uit de hand gelopen hobby' is hier te zien. U kunt zelfs met de (klein)kinderen op de foto in de kleding van Ot en Sien, gezeten in de schoolbanken van vroeger. De tentoonstelling is te zien tot eind november 2015.

Rechtszekerheid van minderjarigen, eerder onmondigen genoemd.

In nummer 3 van jaargang 2015 van het tijdschrift van de Vereniging Veluwe Geslachten schrijft Evert de Jonge een prachtig verhaal over hoe het in vroeger tijden

toeging met de zorg voor minderjarigen, bijvoorbeeld wanneer een van de ouders was overleden. Zolang beide ouders in leven waren, golden meisjes tot hun 20^e jaar, en jongens tot hun 25^e jaar, als minderjarig, zoals dit ook al was in de oude wetgeving van Germaanse volken. In de late middeleeuwen veranderde de leeftijd van meerderjarigheid, soms zelfs verklaarde de vader zijn zoon meerderjarig. In de Republiek varieerde het tussen 18 en 25 jaar. Minderjarigheid kon versneld eindigen door een huwelijk, al stond de vrouw dan weer onder gezag van de man. Wanneer een van de ouders overleed, werden er mombers (voogden) aangesteld. Deze ooms, neven of grootvader moesten de rechten van de kinderen beschermen. Een erg interessant artikel.

Villa Jacoba wordt verkocht

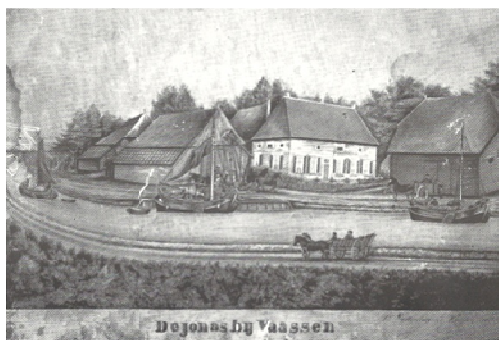
De gemeente Heerde gaat alle gemeentelijke gebouwen die ze zelf niet nodig heeft afstoten. Daar hoort ook Villa Jacoba bij, de thuisbasis van de Heerder Historische Vereniging en de Lokale Omroep 794. Het zoeken is naar een koper van wie de HHV erin mag blijven. Dat verdient de HHV ook, want de vereniging maakt er al sinds 1975 gebruik van. We spreken de hoop uit dat er voor onze zustervereniging een goede oplossing gevonden wordt.

Project 1832 nadert voltooiing

De productie van teksten voor het boek over *Het agrarisch en industrieel verleden van Ampt Epe, aan het begin van de 19^e eeuw: landbouw, energie, bestuur en inwoners* nadert haar voltooiing. Er zitten leuke en interessante gegevens bij. De gegevens worden overgenomen op recente topografische kaarten. Hierdoor ontstaat een overzicht waardoor de geschreven tekst zichtbaar en beleefbaar wordt. Zo is er bijvoorbeeld een overzichtskaart van het grootgrondbezit aan het begin van de 19^e eeuw en wordt er op kaart aangegeven waar welke ambachtslieden woonden of hoe de ligging van wegen toen afwijkt van de huidige, bestaande wegen. Er moet echter nog veel gebeuren voordat het boek kan worden uitgegeven. Mogelijk verschijnt het boek aan het eind van het jaar.

Tentoonstelling P. Visser

Inmiddels heeft de werkgroep 28 originele stads- en dorpsgezichten van Peter Visser getraceerd. Maar enkele zijn nog steeds onvindbaar, waaronder het schilderij 'De Jonas' in Vaassen dat ook aan hem wordt toegeschreven. Op 12 september 2015 was er een eendaagse tentoonstelling in Dorpshuis De Arend te Nijbroek. Mocht u deze tentoonstelling hebben gemist, dan krijgt u volgend jaar een herkansing. De werken zullen namelijk in 2016 gedurende enkele weken worden tentoongesteld in museum Hagedoorns Plaatse en in Villa Jacoba in Heerde.

Nederlands Hervormde Kerk Emst afgebrand (Telegraaf 06-01-1930)

'Hedenmorgen 5.45 ontdekte men brand in de consistoriekamer van de Ned. Herv. Kerk te Emst', zo begint het artikel en het eindigt met: 'De kerk werd in 1866 gebouwd; de eerste steen werd gelegd door baron v.d. Feltz, destijds burgemeester van Epe.' Snel gevonden via de website www.delpher.nl. Wilt u dat ook eens proberen, vul dan in het zoekscherm 'Kerk Emst' in; u krijgt dan afbeeldingen te zien van allerlei kranten-artikelen over deze gebeurtenis. Best leuk om eens te doen.

EVENEMENTENAGENDA

EEF BRUMMEL

Voor 2015 staan nog de volgende twee evenementen op de agenda:

Zaterdag 24 oktober: de najaarsexcursie

Onder leiding van leden van onze zustervereniging, de stichting Arent thoe Boecop in Elburg, vindt er een stadswandeling plaats in deze voormalige Hanzestad. De ontvangst is om 13.30 uur in het Gruithuis (de thuisbasis van de Elburgse vereniging) aan de Krommesteeg in het centrum, waarna vanaf 14.00 uur de circa twee uur durende stadswandeling volgt door de historische binnenstad. **Opgave voor deelname aan deze excursie is verplicht.** U kunt zich van 1 t/m 17 oktober 2015 opgeven (onder vermelding van het aantal personen) per mail via: evenementen@ampt-epe.nl.

Dinsdag 17 november: de filmavond

Dirk Otten neemt ons in een powerpointpresentatie mee naar een ver achter ons liggende periode van de geschiedenis, namelijk hoe het christendom verscheen in Saksenland. De filmavond vindt plaats in de grote zaal van het wijkcentrum Burgerenk aan de Klimtuin 46 in Epe. Aanvang: 20.00 uur, zaal open vanaf 19.30 uur.

Voor alle evenementen geldt: gratis deelname van leden met eventuele partner; niet-leden betalen € 3,50.

Het is altijd mogelijk dat een geprogrammeerd evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op onze website www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus te allen tijde vooraf de info op onze website!

VERSLAG LEZING EN VOORJAARSEXCURSIE

Eef Brummel

VERSLAG VAN DE LEZING OP 23 APRIL 2015

Na de pauze van onze leden/jaarvergadering op donderdag 23 april jl. werd de lezing verzorgd door Martijn Horst, projectleider Cultuurhistorie van Cultuurland Advies in Wapenveld. Dit adviesorgaan adviseert gemeenten in heel Nederland inzake cultuurhistorische gebieden binnen hun gemeentegrenzen. In het kader van zijn studie Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen heeft Horst wetenschappelijk onderzoek gedaan naar het ontstaan en de geschiedenis van de Oost-Veluwse maalschappen, in het bijzonder naar de maalschap van het Gortelsche Bos.

De eerste maalschappen ontstonden al in de vroege middeleeuwen. Van de heel vroege periode is er geen literatuur bekend; vanaf circa 1500 verschenen de zogenaamde malenboeken en vanaf 1850 rechtskundige artikelen. Daarnaast bleven de malenboeken wel bestaan.

De maalschappen zijn enigszins vergelijkbaar met de marken, maar dan uitsluitend op bosgebied. Een maalschap was een organisatie die toegankelijk was door middel van een aandelensysteem, zodat het een gemeenschappelijk, ongedeeld eigendom was. Markegenootschappen waren ook gebaseerd op een dergelijk systeem, echter met dit verschil dat maalschapaandelen vrij verhandelbaar waren. In vroeger tijden waren de aandelen van een maalschap vaak gebonden aan het bezit van een boerderij of een hoeve. Een ieder die een aandeel van de maalschap in bezit had, was een maalman en had als zodanig stemrecht bij de aanstelling van het bestuur en het beheer van de maalschap.

Verreweg de meeste maalschappen waren gelegen op de hooggelegen Oost-Veluwse stuwwal en op de Veluwezoom, omdat daar de meeste leemgronden voorkomen, waarop geschikte loofbomen (met name beuken en eiken) het best gedijen.

De maalschap van het Gortelsche Bos beschikte over een fictief bosareaal van 6000 bomen. Er waren hiervoor 60 aandelen van elk 100 bomen beschikbaar dus 1/60^e deel van de houtkapopbrengst van 1 jaar. Nieuwe aandeelhouders betaalden 6 gulden entreegeld, en de vergadering der maalmannen besliste of een nieuwe aandeelhouder tot maalman werd verkozen. Door de maalmannen werden twee holt-richters gekozen, die op hun beurt weer twee boswachters kozen; deze huurden weer dagloners als bosarbeiders in.

In de periode tussen 1624 en 1644 groeide het aantal zogenaamde uitheemse maalmannen sterk. Dat waren maalmannen die als aandeelhouder geen enkele binding hadden met de maalschap van het Gortelsche Bos en zuiver als beleggers konden worden beschouwd. Vanaf 1749 kocht de maalschap aandelen op, waardoor het

mogelijk werd om vanaf 1803 onregelmatig dividend uit te keren. Hierdoor steeg het percentage houtdelen (bomen) naar aandelen (geld) en waren vrijwel alle maalmannen uitheems.

In het midden van de 18^e eeuw verscheen er in de maalschappen veel eikenhak-hout, waarvan eek werd geschild. Hele generaties eekschillers verdienden op deze manier een extra boterham, totdat daar omstreeks 1880 een einde aan kwam. Hierna verdween er veel hooghout en werden daarvoor in de plaats naaldbossen aangelegd op de zandgronden. In verband met bosbrandgevaar werden om de maalschappen 3 meter brede zogenaamde tra's aangelegd die heden ten dage nog deels bestaan. Vanaf 1870 gingen de maalschappen over tot het volledig uitkeren van dividend en verdween de binding met het bosareaal geheel en al.

Vanaf het midden van de 17^e eeuw tot 1906, toen er een eind kwam aan de maalschap van het Gortelsche Bos, speelde de jacht een zeer belangrijke rol. De heren van kasteel Cannenburch hadden uitgestrekte terreinen met jachtrecht. Aan het eind van de 19^e eeuw ontstond het Gortelsche Jachtgezelschap, bestaande uit personen die tot de adel behoorden. Als fervente liefhebber van de jacht maakte ook prins Hendrik jarenlang deel uit van dit gezelschap.

Tegen het einde van de 19^e eeuw daalden de inkomsten van de maalschap van het Gortelsche Bos wegens de sterk verminderde houtprijzen. Vanaf begin 1900 vergrootte de koninklijke familie de omvang van Kroondomein Het Loo door steeds meer gronden op te kopen. De overname van de maalschap van het Gortelsche Bos door koningin Wilhelmina was eind 1906 een feit, toen zij alle aandelen in haar bezit had en het geheel voor 250.000 gulden werd overgenomen en toegevoegd aan het Kroondomein. Hiermee kwam er een einde aan deze maalschap als een van de laatste maalschappen op de Oost-Veluwe.

EXCURSIE NAAR HET GORTEELSE BOS OP 16 MEI 2015

Op zaterdag 16 mei 2015 had zich een twintigtal belangstellende leden verzameld op de parkeerplaats bij de voormalige maalschap van het Gortelsche Bos aan de Vierhousterweg te Gortel voor deelname aan de voorjaarsexcursie van Ampt Epe, als vervolg op de lezing van Martijn Horst op 23 april 2015.

We starten de excursie bij de entree van de (oorspronkelijk bijna 900 ha grote) Gortelse maalschap aan de Lankertsweg bij de Vier-

houterweg. Doordat er geen oude kaarten van de maalschap overgeleverd zijn, is de vroegst bekende begrenzing gebaseerd op de eerste kadasterkaart van 1832. Over een lengte van 250 meter had de maalschap een entreelaan aangelegd, oorspronkelijk aan weerskanten beplant. Van deze laan staat aan de westkant nog een vrij groot aantal beuken, aan de oostkant staan er nog slechts enkele. De entreelaan loopt door tot de eigenlijke ingang van de maalschap, die gevormd wordt door een dubbele wal met aan weerskanten twee beuken waarvan er nog een (thans circa 170 jaar oud) is overgebleven.

We volgen het bospad langs de Grevelt, dat eigenlijk de eeuwenoude tra (begrenzing) is tussen de maalschap en het heideveld van de buurschap Gortel. Deze tra moest het bosgebied beschermen tegen eventuele heidebranden.

Oorspronkelijk is de maalschap van het Gortelsche Bos veel kleiner geweest. De grenspalen en de tra's rondom het bosgebied geven een aanvankelijke oppervlakte aan van 600 ha. Het zuidelijke deel van de maalschap van circa 270 ha is waarschijnlijk vóór 1749 aangekocht. Oorspronkelijk moeten die gronden eigendom zijn geweest van de marke van Gortel en de maalschap van het Vreebosch.

Het grondgebruik rond 1832 was tamelijk gevarieerd. Naast opgaande beuken- en eikenbomen kwamen er ook veel eikenhakhout, heide, akkers en later ook opgaand naaldbout voor. We zien thans nog veel groene beuken die, als ze in grote aantallen bij elkaar staan, de indruk geven van 'dansende' bomen. Deze beuken vormen eigenlijk het levend erfgoed van de voormalige maalschappen op de Veluwe. Die dansende vorm van de bomen is ontstaan, doordat deze steeds naar het licht toe groeiden, dan naar de ene kant en dan weer naar de andere, afhankelijk

van de omringende begroeiing. Langzamerhand hebben deze beuken een leeftijd van ongeveer 250 jaar bereikt. De vraag is dan ook of dit levend erfgoed in stand moet worden gehouden door nieuwe aanplant of dat het uiteindelijk voorgoed zal verdwijnen.

We vervolgen onze wandeling en komen langs het Boshuis. Tot in de tweede helft van de 17^e eeuw werd de 'maalspraak' (rechtspraak met betrekking tot de maalschap) gehouden onder de Bosboom, die ergens in het Gortelsche Bos heeft gestaan. Na 1677 werden de maalspraken gehouden in het huis dat het dichtst bij het bos lag. In dit huis was een kamer ingericht die uitsluitend gebruikt werd door de maalschap en waar ook de maalspraken werden gehouden. In 1856 werd het huidige Boshuis gebouwd op een van de hoge gedeelten van de maalschap. Vanuit het Boshuis had men een panoramisch uitzicht over Gortel; met helder weer kon men tot Epe, Heerde en Vaassen kijken. Door de later aangelegde ontginningsbossen is dat vergezicht nu natuurlijk allang verdwenen.

Toen de maalschap na 1906 in het Kroondomein was opgegaan, liet prins Hendrik in 1916 het Jachthuis bouwen, naast het Boshuis. Van hieruit werden door de prins veelvuldig jachtpartijen georganiseerd in de voormalige maalschap.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog hebben de Duitsers bij het Jachthuis een blokhut gebouwd, die tegenwoordig nog door het Kroondomein Het Loo wordt gebruikt.

Aan het eind van de excursie komen we bij de Wilhelminalinde. Op 22 oktober 1898 had de toenmalige boswachter, samen met de schoolkinderen uit

Gortel, in tegenwoordigheid van het bestuur van de maalschap een jonge lindeboom gepoot vanwege de troonsbestijging van koningin Wilhelmina op 7 september 1898. Bij de plaatsing werd een oorkonde geschreven. De oorspronkelijke oorkonde bewaarde men in het brievenboek van de maalschap, een afschrift hing aan de muur in de Boskamer van het Boshuis. Oorspronkelijk stond er een houten hek om de lindeboom. In de jaren zeventig werd het houten hek vervangen door het huidige ijzeren hekwerk.

We danken Martijn Horst voor zijn even deskundige als enthousiaste begeleiding van deze interessante excursie.

ILLUSTRATIES

Met dank aan Jan Paasman

VAN LANDBOUW NAAR INDUSTRIE VERANDERENDE ECONOMISCHE VERHOUDINGEN IN DE GEMEENTE EPE IN DE EERSTE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

Mijn vader en ooms en vrijwel alle vaders van mijn vrienden werkten in de jaren vijftig van de vorige eeuw in de industrie, en dan vooral bij de Aluminium Industrie, de Vulcanus en de Venz in Vaassen. De opa's verdienden de kost als boer of kleine zelfstandige. Hoe is het mogelijk dat in één generatie zo'n verschuiving heeft kunnen plaatsvinden?

Wat in mijn directe omgeving heeft plaatsgevonden, blijkt niet uniek te zijn, want het grootste deel van de bevolking in de gemeente Epe leeft begin twintigste eeuw van de opbrengsten uit de landbouw of werkt als ambachtsman. Vijftig jaar later zullen de nazaten hun geld verdienen in de industrie.

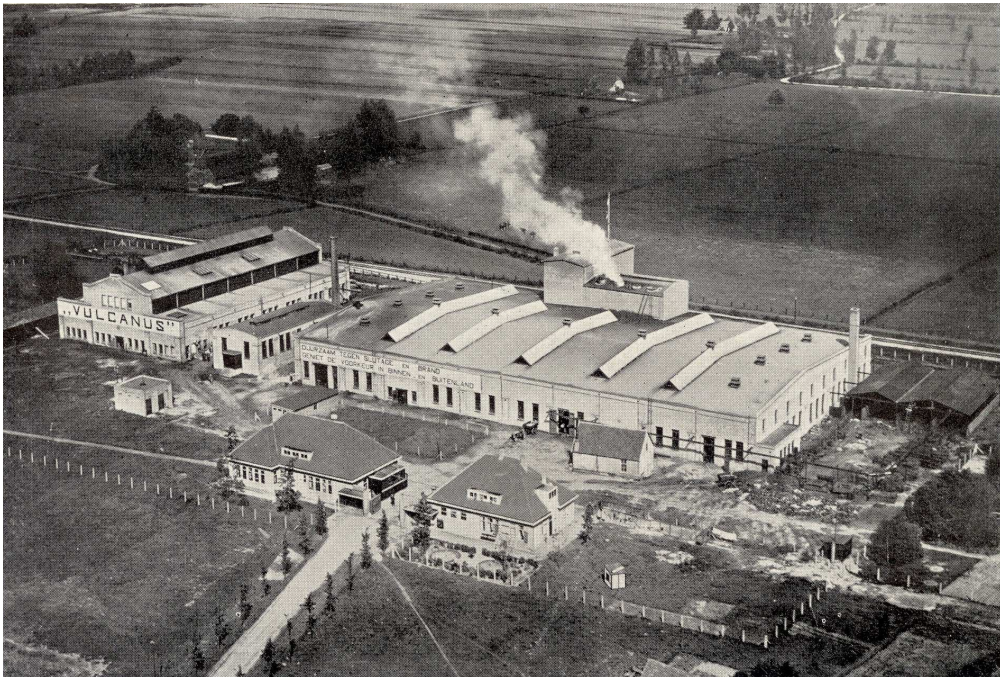
In dit artikel ga ik in op deze verandering. Na een kort uitstapje naar de negentiende eeuw beschrijf ik de situatie aan het begin van de twintigste eeuw. Vervolgens komen de periode omstreeks 1930 en de jaren vijftig aan de orde. Ter illustratie van de opkomst van de fabrieken wordt in vogelvlucht de groei van de Aluminium Industrie, de Vulcanus en de Venz in Vaassen beschreven.

De energiecrisis in 1973 is het begin van opnieuw veranderende economische verhoudingen in de gemeente. Het betreft dan een grote verschuiving tussen industrie en dienstverlening. Deze verandering valt echter buiten het bestek van dit artikel.

NEGENTIENDE EEUW

De meeste inwoners leven in de negentiende eeuw van de landbouw. Hoofdzakelijk wordt voor eigen gebruik geproduceerd. Het overschot wordt op markten of aan de deur verkocht of geruild tegen goederen. De kleine boeren en landarbeiders verdienen bij met het binden van bezems, het weven van katoenen en linnen stoffen en het vervaardigen van andere artikelen. Huisvlijt en huisnijverheid zijn heel belangrijk in deze periode. Verder wordt bijverdiend met kolenbranden of werken in de uitgestrekte bossen.

In de gemeente zijn langs de beken veel watermolens te vinden, in de eerste helft van deze eeuw vooral in werking als papiermolens. Aan het eind van deze eeuw worden de molens veelal omgebouwd tot wasserijen. Vooral in Vaassen zijn heel veel molens te vinden. Het zijn kleine bedrijven met niet meer dan 4 à 6 werknemers. Na 1850 raken de papiermolens in een felle concurrentiestrijd gewikkeld met de fabrieken, die papier produceren met behulp van de stoommachine. De strijd wordt door de machine gewonnen. Langzaam maar zeker verdwijnen de papiermolens.

Overzichtsfoto van de Vulcanus, begin jaren twintig van de vorige eeuw.

BEGIN TWINTIGSTE EEUW

Hoe ziet de economische structuur in Epe er aan het begin van de twintigste eeuw uit?

Rondom de dorpen met bijbehorende enken liggen oude stukken cultuurgrond als eilanden midden in droge en natte onontgonnen gronden. Naar het westen strekken bossen en heide zich uit. Deze eilanden van bouw- en weilanden dijen vanaf 1890 uit door ontginning. De oorzaak is te vinden in de groeiende bevolking. Een groot deel van de bevolking heeft nog steeds nevenverdiensten, vooral in de bossen. De huisnijverheid is zo goed als verdwenen. Ook het binden van bezems wordt nauwelijks meer gedaan. Daarvoor in de plaats komt de klompenmakerij. In de dorpen neemt het aantal ambachtslieden toe. Vooral in Vaassen ontwikkelt zich een aantal meer moderne, maar dan nog kleine industriële bedrijven. In Oene en omgeving staat de landbouw op een hoger peil dan elders in de gemeente. De boeren profiteren er meer van de vooruitgang van de landbouwtechniek en bovendien is de grond er van veel betere kwaliteit dan rond Epe en Vaassen. Bij de IJssel ontstaat in het begin van de twintigste eeuw een kleine steenfabriek.

Bij de volks- en beroepstelling in 1909 heeft de gemeente Epe 9430 inwoners (4888 mannen en 4542 vrouwen). 2801 mannen (57%) en 471 vrouwen (10%) hebben een beroep. De telling laat 1 steenfabriek, 16 wasblekerijen, 1 fabriek voor capsules en 2 ijzergieterijen zien. In de ijzergieterijen werken 87 mensen. De wasblekerijen kennen de meeste medewerkers, namelijk 104. In de fabrieken werken in 1909 nog

maar 252 mensen: 181 mannen en 71 vrouwen.

In de gemeente werken in dat jaar 358 mensen als ambachtslieden. Er zijn dan 44 boekdrukkers, 33 metselaars, 79 timmerlieden, 99 klompenmakers, 44 kleermakers (waarvan 18 vrouw zijn), 21 schoenmakers en 38 smeden. In de verkeers- en vervoerssector werken 51 mannen. Verder is er 1 veearts en zijn er 4 huisartsen. 196 vrouwen werken in dat jaar in de huishouding elders. In de categorie Overige beroepen staan nog 645 personen vermeld. Het is niet duidelijk welke beroepen dit betreft.

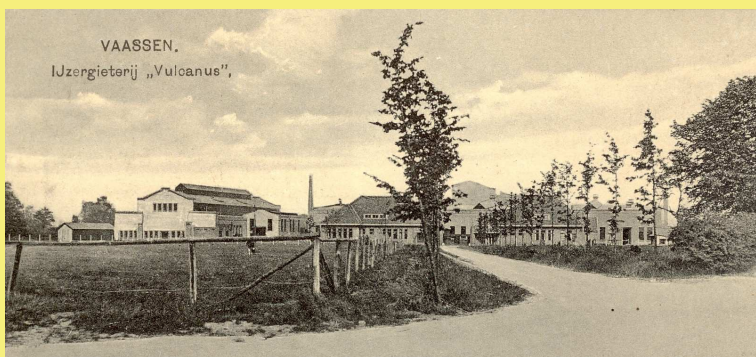
In 1909 werken meer mensen in de landbouw dan in alle andere beroepen bij elkaar. 51% van de beroepsbevolking verdient de kost als boer of landarbeider (totaal 1671 personen).¹⁾

Vanaf 1910 zijn de fabrieken in opkomst. Ieder jaar worden er vergunningen verleend voor de vestiging van nieuwe bedrijven. In 1910 wordt er bijvoorbeeld een stoomzuivelfabriek in Vaassen opgericht en in Epe een rijwielherstelplaats met moffeloven. In Vaassen en Wissel komen ook nieuwe ‘was- en natuurbleekinrichtingen’. Ook het aantal ambachtslieden breidt zich gestaag uit. Dit proces gaat door tot de crisis van 1929.

IJZERGIETERIJ VULCANUS B.V. IN VAASSEN

De geschiedenis van de Vulcanus omvat de periode 1920-1999. In dat laatste jaar wordt het bedrijf gesloten en worden de gebouwen afgebroken. In 1920 ziet de toekomst er nog heel anders uit; de opening van de fabriek op 27 juli 1921 is een groot feest. In de krant wordt dit als volgt verwoord: *‘Woensdag is de nieuwe fabriek alhier in werking gebracht, wat door de arbeiders feestelijk gevierd werd, onder het gebruik van menig glaasje bier. Sommigen stelden zich zeer wanordelijk aan en op het fabrieksterrein kwam het tot ruzie en liep het op vechten uit.’* De eerste jaren zijn niet gemakkelijk voor het bedrijf. Al in 1922 stagneert de economie en daalt het aantal bestellingen flink. Ook is het verbijsterend om in het boek *Buiten Bedrijf. Vulcanus B.V.* te lezen, hoe slecht de leiding de eerste jaren heeft gefunctioneerd. Na 1926 gaat het beter en neemt de hoeveelheid gietwerk toe. Ook het aantal arbeiders verdubbelt van 130 in 1923 tot 260 in 1929. De depressie van de jaren dertig heeft het bedrijf slechts in beperkte mate getroffen. De voortdurende levering van remblokken aan de NS en na 1935 de productie van putdeksels en toiletreservoirs zorgen voor veel werk. Ook de bestellingen

van het bedrijf Heemaf uit Hengelo (dunwandig gietwerk) leggen de Vulcanus geen windeieren. In 1938 bestelt de regering 20.000 granaathulzen.

IJzergieterij Vulcanus

Gietwerk uit de gietpan in de vormen voor Vulcanus-remblokken, 1925

De oorlogsjaren komt het bedrijf goed door. Bij de bevrijding blijkt dat geen enkel personeelslid door de oorlogsomstandigheden om het leven is gekomen en dat de fabriek nog geheel intact is.

1950-1972 zijn jaren van expansie. In 1953 wordt gestart met de productie van nodulair gietijzer. Nodulair gietijzer is geschikt voor toepassingen in het gebied tussen staal en gewoon gietijzer. In 1958 wordt een nieuwe fabriekshal gebouwd en in 1965 een laboratorium.

um. De kwaliteitseisen worden steeds strenger en controle komt op een hoger peil te staan. In 1966 staat het bedrijf op zijn top, met 528 medewerkers. In 1967 wordt de ijzergieterijafdeling van De Industrie overgenomen voor een lage prijs. Doordat het zo goed gaat met het bedrijf en het elders heel wat minder gaat, is Vulcanus voortdurend in gesprek met andere gieterijen over overnames. In 1970 leidt dit uiteindelijk tot overname van een gieterij in Doetinchem. Dit bedrijf is tot dan toe een onderdeel van Hoogovens. Het zijn de jaren van krapte op de arbeidsmarkt door de aanwezigheid van andere groeiende bedrijven in de directe omgeving. De Industrie en Utermöhlen zijn plaatselijke concurrenten op de arbeidsmarkt, maar ook bedrijven in Epe (Niers, Gosschalk) en Heerde (Arks, De Klok, Berghuizer Papierfabriek) azen op werknemers. Vanaf 1970 neemt Vulcanus circa 60 Turken in dienst. Na 1972 gaat het bergafwaarts. Economische tegenwind, voortdurend wisselend management, gebrek aan innovaties, reorganisaties en het teloorgaan van de binding met het verleden en de directe omgeving liggen hieraan ten grondslag. In 1982 werken nog slechts 260 mensen in het bedrijf en in 1994 is dat verder gedaald tot 100 medewerkers. De laatste smeltoven wordt gedoofd op 16 juli 1999. Het bedrijf wordt gesloopt en de productie wordt geconcentreerd in Doesburg.

Op het voormalige bedrijfsterrein staat nu een nieuwe woonwijk.²⁾

OMSTREEKS 1930

Na 1920 ontwikkelt het dorp Epe zich meer en meer tot een villadorp. Voor 1920 is Epe al ontdekt door de zomergasten. Aangetrokken door de mooie omgeving gaan veel mensen zich hier blijvend vestigen. Vaassen daarentegen verandert langzamerhand in een uitgesproken industriële plaats. Tussen 1920 en 1930 neemt het aantal industriële vestigingen toe en breiden de bestaande bedrijven zich uit. Daardoor krijgt de hele gemeente een meer industriële structuur. De tabel bovenaan pagina 12 illu-

Procentuele verdeling van de gehele beroepsbevolking in de gemeente Epe over verschillende bedrijfstakken³⁾		
Bedrijfstak	1909	1930
Industrie	18,6	42,0
Landbouw	51,1	39,7
Handel	2,9	4,9
Overige	25,8	9,1
Totaal	100,0	100,0

streert dit. In de periode tussen 1909 en 1930 is de industrie zodanig gegroeid dat in het laatste jaar al 42% van de beroepsbevolking in de industrie werkzaam is - een grote toename in 21 jaar. Ook kan men in 1930 kiezen om in verschillende bedrijfstakken in de gemeente Epe aan de slag te gaan. De toegenomen variatie in bedrijven kan worden geïllustreerd door het overzicht hieronder.

In dit overzicht zijn, naast het aantal bedrijven en werknemers per bedrijfs-

type, ook het aantal bedrijven weergegeven met vijf of meer werknemers. Het gaat om getallen die betrekking hebben op de gehele gemeente in het jaar 1930. Verder is het belangrijk te beseffen dat veel werknemers ook buiten de gemeente wonen. De genoemde getallen zijn dus inclusief de forensen.⁴⁾

Bedrijfstype	Alle bedrijven in 1930		Met vijf of meer werknemers	
	Aantal	Werknemers	Aantal	Werknemers
Aardewerk, glas, kalk, etc.	2	4	-	-
Boek- en steendrukkerijen	3	61	1	57
Bouwbedrijven	89	212	2	-
Chemische nijverheid	6	6	-	12
Hout-, kurk- en strobewerking	51	115	1	8
Kleding en reiniging	43	273	12	208
Leder, wasdoek, etc.	17	27	-	-
Metaalbewerking	53	795	6	669
Papier	1	19	1	19
Textiel	2	93	1	89
Voedings- en genotmiddelen	65	253	6	91
Totaal	332	1858	30	1153

Het aantal bedrijven met vijf of meer werknemers maakt nog geen 10% van het totaal aantal bedrijven uit. In die 10% (30 bedrijven) werkt echter al wel ruim 62% van alle werknemers. In de zes metaalbewerkingsbedrijven werken verreweg de

meeste mensen: 669 van de 1153 werknemers werken in deze bedrijfstak (58%). Verder valt het grote aantal wasserijen op: maar liefst 12 bedrijven met in totaal 208 medewerkers.

Vanaf 1930 is er sprake van een flinke economische crisis. In de jaren dertig hebben zich maar weinig grote bedrijven in de gemeente gevestigd. Een timmerwerkplaats met 5 medewerkers en een chocoladefabriek (1930, Venz) met 90 werknemers zijn tot aan de Tweede Wereldoorlog aan het rijtje bedrijven toe te voegen. In 1930 heeft de gemeente 97 winkels met 218 medewerkers, die daar hun boterham verdienen. De centrale functie van de dorpen Epe en Vaassen is in die periode nog gering. Apeldoorn is de plaats waar alle artikelen te koop zijn.

ALUMINIUM INDUSTRIE IN VAASSEN

Teunis van Lohuizen koopt in 1871 de Dorpermolens aan de Dorpsbeek in Vaassen uit de nalatenschap van de heren van de Cannenburch. Eerder (1867) is hij begonnen met een ijzergieterij op de Oosterhof in de Amsterdamse Kopermolen. Hij verplaatst de inhoud van deze fabriek naar de Dorpsstraat. Er werken dan 20 mensen. In 1879 wordt een staniolfabriek aan de ijzergieterij toegevoegd. De zaken gaan goed, want al in 1883 vindt op de vrije zondag het eerste personeelsuitje plaats. Tot 1892 wordt nog waterkracht gebruikt. In dat jaar vervangt een stoommachine de 7 pk die het water heeft opgeleverd. Het bedrijf heet Van Lohuizen & Co. In 1895 wordt het bedrijf omgezet in een Naamloze Vennootschap (NV): IJzergieterij en Staniolfabriek Industrie. Het bedrijf loopt goed en in de loop van de decennia vinden diverse uitbreidingen plaats. Zo komt er in 1924 een aluminiumwalserij bij, in 1927 een aluminium- en lichtmetaalgieterij en in 1929 een spuitgieterij. In 1938 werken er al 439 personen.

Na de Tweede Wereldoorlog breekt een periode van grote bloei aan. Er vindt uitbreiding plaats met een precisiegieterij in 1949 en er wordt een nevenvestiging in Nunspeet geopend. Het aantal personeelsleden groeit flink. In 1950 werken er in Vaassen en de nevenvestiging in Nunspeet samen ruim duizend mensen. Ter gelegenheid van dit feit biedt het bedrijf Vaassen een zwembad aan. Het bad wordt voor één gulden per jaar verhuurd aan de stichting die het bad exploiteert.

In 1964 wordt het bedrijf een dochteronderneming van de Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken uit IJmuiden. In 1967, honderd jaar na de oprichting, wordt de naam van het bedrijf veranderd in Alumini-

*Links de ijzergieterij,
rechts de staniolfabriek,
1906*

um Industrie Vaassen (AIV). Veel lezers zullen het bedrijf nog kennen onder die naam. Eerder dan bij Vulcanus breken er moeilijke jaren aan. In de jaren zestig worden verschillende afdelingen gesloten of verkocht. Zoals al bij Vulcanus is gemeld, gaat de ijzergieterij in 1967 over naar dit bedrijf. Het aantal werknemers daalt fors. Midden jaren tachtig gaat het weer beter. De folieafdeling gaat zelfstandig verder onder de naam Vaassen Aluminium B.V. In 1992 wordt het laatste gietstuk geproduceerd bij de Aluminium Industrie Vaassen. De naam wordt veranderd in Vaassen Flexible Packaging.⁵⁾ Het bedrijf maakt vandaag de dag verpakkingsmateriaal voor onder andere de zuivel- en de sigarettenindustrie en heeft 240 medewerkers in dienst. Het is geen zelfstandig bedrijf meer. Het maakt onderdeel uit van de Ierse multinational Clondalkin Group. Deze Clondalkin Group is een internationale producent van hoogwaardige verpakkingsproducten met 45 fabrieken in 10 landen in Europa en Noord-Amerika.⁶⁾

De nieuwe aluminiumfoliefabriek, gebouwd in 1939

DE JAREN VIJFTIG

In 1947 en 1960 wordt er weer een volks- en beroepstelling in Nederland gehouden. Deze getallen zijn goed te vergelijken met de telling van 1930. In de volgende tabel zijn de cijfers naast elkaar gezet. De getallen betreffen de beroepsbevolking van de gemeente Epe. Een aantal werknemers zal hun beroep buiten de gemeente hebben uitgeoefend. In de cijfers van 1960 zijn handel en verkeer samengevoegd. Het totale inwoneraantal van de gemeente wordt ook gegeven.⁷⁾

De beroepstelling van 1930, 1947 en 1960						
	1930		1947		1960	
	m	v	m	v	m	v
Industrie	1789	219	2141	246	3492	350
Landbouw	1740	160	1986	1026*	1549	259
Handel	205	30	359	221		
Verkeer	173	36	293	112	729	313
Maatschappelijke beroepen	157	273	384	550	831	793
Totaal v/d beroepsbevolking	4068	718	5166	2155	6601	1715
Inwoneraantal gemeente Epe	13.106		17.793		22.713	

* Het meest opvallend is het grote aantal vrouwelijke agrarische beroepspersonen in 1947. Al direct na 1947 wordt deze opgave als zeer onbetrouwbaar aangemerkt. Blijkbaar hebben de boerinnen dit keer op grote schaal de rol van huisvrouw vervangen door die van boerin (van 160 in 1930 naar 1026 in 1947). Dat zorgt ervoor dat de schijnbaar sterke toename van het aantal werkende vrouwen een vertekend beeld oplevert.

Het aantal werkende mannen stijgt van 4068 in 1930 tot 5166 in 1947 en 6601 in 1960.

Het aandeel van de industrie neemt in deze jaren sterk toe. In 1960 is van de werkende mannen meer dan de helft werkzaam in de industrie. Binnen de industrie blijft de metaalnijverheid verreweg de grootste. In 1947 werken bijvoorbeeld 1007 mannen in deze bedrijfstak (een kleine 50%). Het wordt daarmee duidelijk dat veel werknemers in Vaassen, waar dan de metaalindustrie in hoofdzaak gevestigd is, in deze bedrijfstak aan het werk zijn. 'De Vulcanus' en 'De Industrie' zijn de grootste bedrijven. De toename van het aantal arbeiders op deze beide metaalbedrijven leidt in de jaren zestig tot de bouw van een woonwijk voor hen. De oprichters van beide bedrijven worden vernoemd in de straatnamen T. van Lohuizenstraat en Jan Hamerstraat.

De landbouw handhaaft zich tot 1960 goed. De afname van het aantal boeren is in de periode 1947-1960 nog gering. De grote afname begint na het midden van de jaren zestig.⁸⁾

Verder valt op dat na 1930 langzaam maar zeker meer mensen gaan werken in handel, verkeer en maatschappelijke beroepen. Toch zijn dit in 1960, in vergelijking met de industrie en de landbouw, nog steeds kleine sectoren.

In 1960 is de gemeente Epe een industriegemeente met een grote agrarische sector.

VENZ IN VAASSEN

1894 wordt als officiële oprichtingsjaar van het bedrijf aangehouden. In dat jaar ontstaat in Amsterdam het bedrijf 'De Vries en Zonen', afgekort als VENZ.

In 1929 leest Gerard de Vries in de krant dat een oude papierfabriek wordt aangeboden in Vaassen op de Veluwe. Deze fabriek biedt volop mogelijkheden: met een kanaal in de buurt en een spoorlijntje dat tot op het fabrieksterrein loopt, wat natuurlijk heel gunstig is voor de aanvoer van grondstoffen en kolen. Hij bedenkt zich niet en koopt het bedrijf. De start is moeilijk door het uitbreken van de economische crisis. De directie heeft grote moeite om in die jaren het bedrijf overeind te houden. In de crisistijd wordt er weinig suikerwerk en chocolade verkocht. Venz speelt hierop in door producten te produceren zoals stroop, waarvoor nog wel een afzetmarkt is. In 1933 wordt toch voorzichtig gestart met de productie van chocolade en in 1936 start men met het maken van de zo bekende hagelslag.

In 1935 wordt het bedrijf omgezet naar een Naamloze Vennootschap (NV). Eind jaren dertig is de crisis achter de rug en zoekt het bedrijf expansie tot ver over de grenzen. De broers (Peter en Gerard de Vries, zonen van Hendrik, de oprichter van het bedrijf) overwegen een bedrijf in het Verre Oosten (Bandoeng) te openen, maar door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gaat dit niet door. Tijdens deze oorlog probeert de directie het bedrijf draaiende te houden, voor zover er bonnen zijn om aan grondstoffen te komen. Er wordt opnieuw stroop gemaakt, omdat die grondstoffen makkelijk verkrijgbaar zijn. Na de Tweede Wereldoorlog breekt een periode van bloei aan. Op de internationale markt ontstaat veel vraag naar chocolade; Venz stort zich op de productie van couverture, een chocolade halffabricaat.

Begin jaren zestig wordt gestopt met de productie van suikerwerk en legt het bedrijf zich volledig toe op chocolade. Met dat product is meer te verdienen.

Begin jaren zestig wordt gestopt met de productie van suikerwerk en legt het bedrijf zich volledig toe op chocolade. Met dat product is meer te verdienen.

De inpakafdeling

De markt van chocoladehagel groeit zo voorspoedig dat Venz met capaciteitsproblemen kampt.

In eigen beheer wordt een zogenaamde Automatische Bereiding Chocoladehageldeeg-machine ontwikkeld om aan de vraag te kunnen voldoen. De productie draait dag en nacht door. Het zijn de gouden jaren van het bedrijf. Personeel wordt in grote aantallen aangenomen. In 1973 vertrekt de laatste De Vries uit het bedrijf en gaan de aandeelhouders in zee met Van Nelle. Van Nelle verwerft een meerderheidsbelang en neemt het bedrijf feitelijk over. Het is het begin van de overname- en reorganisatietijd. Een reeks van overnames volgt in de decennia die komen. Het noemen van alle namen van bedrijven die de revue passeren in dit overname- en verkooptijdperk vergt al een pagina op zich. De overnames en reorganisaties hebben grote invloed op het aantal medewerkers. In 1973 heeft het bedrijf ruim 230 medewerkers. Twintig jaar later is dat geslonken tot circa 100 en momenteel heeft het bedrijf nog zo'n 30 mensen in dienst.⁹⁾

VAN AGRARISCHE NAAR INDUSTRIËLE GEMEENTE

In het begin van de twintigste eeuw is de gemeente Epe nog een overwegend agrarische samenleving. Vanaf 1910 zijn de fabrieken in opkomst. In 1930 werkt al 42% van de beroepsbevolking in de gemeente Epe in de industrie. In twintig jaar heeft de omslag van agrarische naar industriële samenleving plaatsgevonden. Dat de generatie vóór mij, die in de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog op de arbeidsmarkt komt, in de industrie aan het werk gaat, is dus heel begrijpelijk.

De landbouw weet zich nog vrij lang te handhaven. Pas na midden jaren zestig neemt het aantal boeren snel af. Handel en verkeer en ook maatschappelijke beroepen blijven tot de jaren zestig gering in aantal. Tot in de jaren zeventig blijft de industrie van groot belang voor de werkgelegenheid. Na de oliecrisis van 1973 neemt dit belang langzaam maar zeker af en komt de dienstensector op.

De Aluminium Industrie krijgt het moeilijk na het midden van de jaren zestig. Voor de Vulcanus beginnen de moeilijkheden in 1973. Ook Venz komt na 1973 in een overname- en reorganisatietijdperk en neemt het aantal medewerkers gestaag af. Vulcanus is historie, Venz (nu Droste B.V. Vaassen) is nog maar een klein bedrijf en Vaassen Flexible Packaging als opvolger van De Industrie lijkt als enige een bloeiend bedrijf, maar wel met heel wat minder werknemers dan vroeger.

NOTEN

- 1) Maris, A., M.A.J. Visser, p. 31
- 2) Nijhof, E., p. 6-39
- 3) Maris, A., M.A.J. Visser, p. 33
- 4) Idem, p.34
- 5) Schumacher, F.T.J., p. 210-225
- 6) Website VPF
- 7) Maris, A., M.A.J. Visser, p. 35, Website Volkstellingen 1960
- 8) Henri Slijkhuis, *Ampt Epe* 202, p. 22-23
- 9) Venz honderd jaar, p. 3-11, website Venz (historie)

LITERATUUR

Honderd jaar Epe: grepen uit de geschiedenis van de gemeente Epe van 1878 tot 1978 (Zutphen 1978).

Op water en brood: speciale uitgaven ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van Venz.

Venz honderd jaar: de geschiedenis van een merk. 1894-1994 (Vaassen 1994).

Blaauw, C., *Vulcanus Vaassen 1920-1999* (Vaassen 2003).

Klooster, Erik, *Vaassen toen en nu* (Ljubljana 1984).

Maris, A., M.A.J. Visser, *Rapport no. 111 betreffende een onderzoek naar het 'kleine boeren-vraagstuk' in de gemeente Epe*, Landbouw-Economisch Instituut (Den Haag 1949).

Nijhof, E., *Buiten Bedrijf: ijzergieterij Vulcanus B.V.* (Zeist 1999).

Schumacher, F.J.T., *Vaassen: wandelend door de Dorpsstraat 1900-1950* (z.p. 2008).

Slijkhuis, Henri, 'Het einde van het kleineboerenvraagstuk in de gemeente Epe: de periode 1950-1990', in: *Ampt Epe* 202, april 2015.

WEBSITES

www.volkstellingen.nl

www.vfp.nl

www.venz.nl

ILLUSTRATIES

Alle foto's komen uit de collectie van Frans Schumacher. De auteur is hem daar zeer erkentelijk voor.

De Industrie, 1964

SCHOLTEN VAN DE BOTERMARKT (2): AANVULLINGEN

JAN PAASMAN

CORRECTIE

In *Ampt Epe* 202 moet op bladzijde 41, in de eerste regel, 1937 gewijzigd worden in 1837.

AANVULLING 1

Op het artikel 'Scholten van de botermarkt' in *Ampt Epe* 202 vond ik nog aanvullende informatie. Het *Veluws Nieuws* van 3 september 1954 wijdt een artikel aan het 100-jarig bestaan van de Eper weekmarkt. Daarin staat dat de heer G. Scholten Bzn de initiatiefnemer is geweest door in de gemeenteraad van 29 oktober 1853 een voorstel te

*Kerk vanaf het noordwesten
(tekening van Schoemaker, 1730)*

doen om te komen tot een wekelijkse warenmarkt. Omdat hij als boterhandelaar regelmatig zaken deed op de markt in Deventer, is hij waarschijnlijk op het idee gekomen dat ook een markt in Epe levensvatbaar moest zijn, een juiste inschatting. Aan hem hebben we dus onze woensdagmarkt te danken.

Vanaf 1 mei 1854 werd de markt gehouden op het plein aan de noordkant van de Grote Kerk. Pas in 1901, na afbraak van het voormalige huis van Scholten, verhuisde de markt naar de locatie die nu Markt heet, ongeveer tussen het Wapen van Epe en de glazen 'markthal'.

AANVULLING 2

In reactie op hetzelfde artikel attendeerde een lezeres mij erop dat een van Nederlands bekendste politici afstammeling is van de familie Scholten uit Epe en Oene.

We beginnen bij Jan Lammertsz. Scholten, omstreeks 1690 in Epe geboren, die bakker en kruidenier was in De Rooster naast het kerkhof midden in het dorp.¹⁾ Jan was getrouwd met Maria Jans Bourgonje. Zij kregen vier kinderen, van wie Jannes Scholten, geboren op 5 mei 1726, het derde was. Jannes trouwde tweemaal: met Eesje Witteveen kreeg hij vijf kinderen, met Christina van de Eese nog eens acht kinderen. De oudste zoon Lammert ging verder met de winkel, maar wij concentreren ons op Gerrit, de tweede zoon. Omdat zijn broer Lammert de winkel voortzette, koos Gerrit een ander beroep en werd koster-onderwijzer in Oene. Op 30 november 1777 trouwde hij in Heerde met Willempje de Weert. Van enkele van

hun acht kinderen is iets bekend. Oudste zoon Johannes verongelukte in Amsterdam, waar ook zijn broer Jacobus woonde. Oudste dochter Maria, dienstmeisje, overleed aan de Franse kust. De tweede zoon, ook Gerrit geheten, werd later bakker in De Rooster, waarschijnlijk na en vanwege het overlijden van zijn oom Lammert.

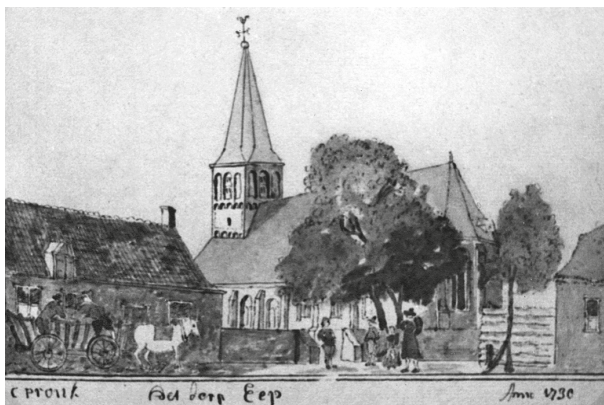
De jongste dochter was Willempje, op 8 december 1786 in Oene geboren. Zij trouwde op 29 september 1811 in Amsterdam met graankoopman Johann Diedrich Henrich Drees, geboren in Heeren, Duitsland. Zij was 25, hij 59. Ze kregen vier kinderen; hun derde heette Willem. Deze Willem trouwde op 1 mei 1844 in Amsterdam met Christina Elisabeth Schutze. Van hun tien kinderen was Johannes Michiel nummer acht, geboren op 19 april 1858.

We zijn bijna aan het eind van deze opsomming. Deze Johannes Michiel Drees trouwde op 13 september 1883, ook in Amsterdam, met Anna Sophia van Dobbenburgh. Hun tweede kind (van de drie) heette Willem, geboren in Amsterdam op 5 juli 1886. Hem kennen we als de bekende minister-president Willem Drees, die er onder andere voor gezorgd heeft dat in 1957 de AOW (Algemene Ouderdomswet) werd geïntroduceerd. Hij was minister-president van 1948 tot 1958. Drees overleed op 14 mei 1988 op bijna 102-jarige leeftijd.

Willem Drees was dus de achterkleinzoon van Willempje Scholten uit Oene. Of hij ooit Epe of Oene heeft bezocht, is mij niet bekend. Maar als u AOW ontvangt, dan heeft u dat in zekere zin te danken aan het meisje Willempje Scholten dat in 1786 in Oene werd geboren.

AANVULLING 3

De tekeningen van 'Het dorp Eep', in 1730 door Cornelis Pronk²⁾ en Andries Schoemaker³⁾ gemaakt, zijn bij mijn weten de oudste afbeeldingen van het dorp Epe. Op de tekening van Pronk (hieronder) zien we aan de linkerkant het winkel-pand De Rooster van de familie Scholten. Voor de ingang staat een wagen met een (dik) wit paard ervoor. Zo te zien wordt er iets in- of uitgeladen. Rechts van het pand is de ingang zichtbaar van het ommuurde kerkhof. Het rooster, waarnaar de winkel is genoemd, lag waarschijnlijk tussen de twee schuine muurtjes aan weerszijden van de ingang en was bedoeld om loslopende dieren buiten de begraafplaats te houden. Het pand rechts op de foto staat ongeveer op de plek waar anno 2015 de kledingwinkel Centro is. Op de oost- en zuidzijde van de toren zijn in 1730 geen wijzerplaten te zien, op de tekening van Schoemaker (blz. 19) zien we op de

Tekening van Cornelis Pronk, 1730

De Toko, gezien vanaf De Posthoorn

noordzijde van de torenspits een cirkel die mogelijk een wijzerplaat voorstelt.

De kruidenierswinkel van de tekening is in 2015 nog steeds hetzelfde pand, al hebben er diverse verbouwingen plaatsgevonden. De meest ingrijpende verbouwing vond plaats in 1908, toen er een bovenverdieping op is gezet. Toen is ook het achter de winkel staande oude woonhuis afgebroken. Dankzij bijgaande foto kunnen we zien dat het dak met uitbouw en schoorsteen en de indeling van de voorgevel tot de ver-

bouwing van 1908 nog hetzelfde waren als in 1730. En hoewel het aan de buitenkant niet zichtbaar is, kunnen we vaststellen dat dit het oudst bewaard gebleven winkelpand van Epe is. Mogelijk is het zelfs ouder dan De Posthoorn aan de overkant van de straat.

AANVULLING 4

In het artikel over de boterhandelaren Scholten kon u lezen dat Gerhard Christiaan Scholten in 1893 in Wakefield overleed. Op vragen mijnerzijds kreeg ik enthousiast antwoord van mevrouw Shirley Levon, Website Manager van de Wakefield Historical Society. Zij liet me weten dat Scholtens graf nog steeds bestaat en stuurde per e-mail enige foto's ervan. Zij schrijft: *'Next to the chapel and Pemberton Milnes house is the London to Leeds main railway line, and you can see the station platform behind and above the Scholten memorial. The Scholtens must have been well off to afford such a substantial monument and it was clearly important to Gesina that her husband should not be forgotten when*

In het midden, met obelisk, het graf van G.C. Scholten (foto: Shirley Levon)

she returned to the Netherlands. The grounds are well kept and most of the time are a quiet haven in the busy city. However the Orangery is now used as an Arts venue, so on occasion there are rock bands performing in the grounds!' (Naast de kapel en het Pemberton Milnes-huis ligt de spoorlijn van Londen naar Leeds; achter en boven de Scholten-grafsteen is het peron te zien. De Scholtens moeten in goeden doen geweest zijn dat ze zich zo'n enorm monument konden veroorloven. Voor Gesina was het heel belangrijk dat haar man niet vergeten zou worden na haar terugkeer naar Nederland. De begraafplaats wordt goed onderhouden, meestal is het een rustig oord in de drukke stad. De Oranjerie wordt nu gebruikt als podium, waar zo nu en dan rockbands optreden!).

Grafsteen van Gerhard Christiaan Scholten op de begraafplaats te Wakefield (foto: Shirley Levon)

Een andere reactie kwam van de heer Geert Buisman, vroeger rozenkweker in Heerde, tegenwoordig inwoner van Epe. Gesina Johanna Scholten-Buisman was zijn oudtante, een zuster van zijn grootvader. Geert gaf mij het originele document van de naturalisatie, waarin Gerhard Christiaan in mei 1881 trouw zweert aan koningin Victoria, haar opvolgers en nakomelingen. Na het overlijden van 'ome Gerard' op 5 augustus 1892 kwam 'tante Sine' terug naar haar geboorteplaats Wijhe, waar ze tot haar overlijden in 1942 woonde. Wel keerde ze nog vaak terug naar Engeland voor bezoeken aan vrienden en kennissen. Haar rekening bij Barclays Bank had zij, mede door beide wereldoorlogen, nooit opgeheven. Toen Geert Buisman in 1957 enige tijd op een rozenkwekerij in Nottingham werkte, kon hij zijn verblijf betalen van het banktegoed van zijn oudtante.

NOTEN

- 1) In 2015 cadeaushop Broers, Hoofdstraat 78.
- 2) Cornelis Pronk (Amsterdam 1691-1759) was een Nederlands tekenaar en (miniatuur) schilder. Hij reisde door het land, maakte ter plaatse schetsen en werkte die later met een bijna fotografische nauwkeurigheid uit.
- 3) Andries Schoemaker (Amsterdam 1660-1734) was koopman, maar na de dood van zijn vrouw ging hij stads- en dorpsgezichten tekenen. Op enkele reizen vergezelde Cornelis Pronk hem. Schoemaker had veel aandacht voor details, maar zijn weergave van het perspectief is niet altijd juist.
- 4) Toen de familie Pees in 1972 stopte met 'supermarkt' De Toko, kocht de familie Van Putten het pand. Er volgde een inwendige verbouwing; aan de Hoofdstraat zijde werd de oude deur dichtgemaakt en werden de etalages aangepast. De schuine ingang op de hoek, van 1908, werd bij die gelegenheid verbreed. De etalageramen aan de kant van het Paadje van Gerritsen zijn nog origineel en dateren uit 1908.

HERINNERINGEN VAN GERRIT VAN LAAR (29) VAN DE STEENDERBULT

PETER STORK

EEN TOCHT VAN EMST NAAR DRIE EN RETOUR

Toen ik jong was, maakte ik eens een tocht van de Steenderbult naar Drie achter Garderen en weer terug naar de Steenderbult.

Ik ging van huis richting Gortel langs de mooie heuvels en zo het bos in richting Vierhouten waar ik de Bommelskuil passeerde. Het is een van vroeger bekend rovershol waar, naast rovers, ook paarden in bivakkeerden. Deze weg is smal en komt uit in Vierhouten. Daar ga je naar Elspeet, je passeert de school, twee scherpe bochten, het Verenigingsgebouw, en je gaat de heuvel op. Bovenop staat een huis met een mooie bloementuin. Nog een paar bochten en je bereikt de heidegrond met mooie vergezichten. Links ligt het landgoed Noorderheide van Van Beuningen, helemaal ingerasterd. Daarop volgt het Elspeterbos aan de weg van Gortel naar Elspeet. Rechtdoor volgt de weg van Elspeet naar Uddel.

Dan krijgt men aan de linkerhand het Grote Hul, waar een legende aan verbonden is. In Uddel woonde een reus, en er woonde er ook een in Elspeet op de Hardenberg. De laatste had een bakoven. De reus uit Uddel bakte daar ook in en moest

De Bommelskuil gelegen aan de noordzijde van de Gortelseweg anno 2014, geen rovers meer te bekennen. (Foto J. Meijer)

dus al vroeg 's morgens op pad naar Elspeet, met het deeg op een lange plank. Hij had zich wat verslapen en in de haast kreeg hij zand in zijn klompen. Hij schudde zijn klomp leeg: dat werd het Kleine Hul. Een eindje verder zat zijn andere klomp vol zand. Wederom schudde hij de klomp leeg: dat werd het Grote Hul. Toen hij in Elspeet aankwam, bleek dat hij vroeg genoeg was, want de reus van Elspeet schrapte de trog nog uit.

Na Uddel komt aan de rechterkant het Bleekemeer. Daarvan zei men vroeger dat het er spookte, maar dat kwam door de vuurvliegen die er 's avonds vlogen. Even verder komen we bij de Hunneschans en het Uddelermeer. De Hunneschans is in 1912 onderzocht door de archeologen Holwerda uit Leiden en Van Giffen uit Groningen. Daar zijn vier lichamen opgegraven en naar hotel Cannenburch in Vaassen

Het Bleekemeer op een nevelige novembermorgen. De spoken waren althans op deze opname niet zichtbaar. (Foto J. Meijer)

gebracht waar Holwerda in het Hanendorperveld nog vijf grafheuvels onderzocht en ook daar een lichaam vond dat met de andere vier uit Uddel naar Leiden is getransporteerd.

Terug naar het Uddelermeer met de Hunneschans als groot en hoog zandlichaam waar een gracht omheen was en de waterstand vroeger veel hoger was. Als we verder trekken, komt er aan de linkerkant een boerderij,

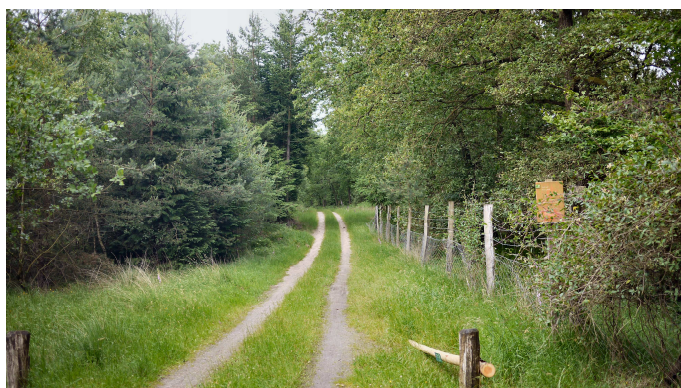
tegenover de weg naar Staverden. Wij gaan richting Garderen langs de Solse Berg en het Solse Gat waar het vroeger ook spookte. Eens ging een boerenzoon uit Meerveld 's avonds naar zijn meisje Geertje in Garderen. Op de terugweg kwam hij op de enk in zijn gedachten een begrafenisstoet tegen met veel bekenden. Het bleek een visioen te zijn. Enkele jaren later is daar een kerkhof gekomen, omdat er niet meer bij de kerk van Garderen mocht worden begraven. Bij de kerk van Garderen liggen Van Essen, de schaapherder van Uddel, en Hendrika Huisman begraven, het dochttertje van dokter Huisman, geboren in 1851 en gestorven in 1852.

We gaan verder richting Ermelo door de buurtschap Houtdorp. Daar woonde vroeger een weduwe met haar dochter; in de zomer hadden zij vakantiegangers. Een van hen heeft een kopie van de huissleutel laten maken en is later teruggekomen om de vrouw en de dochter te vermoorden, omdat zij er financieel goed bij zaten. Die moord is destijds maandenlang besproken.

Na Houtdorp slaan we linksaf naar Drie dat hoog ligt. Vroeger stonden er heel hoge bomen, die door de schippers op de Zuiderzee gebruikt werden als baken, op

weg naar hun thuishaven Harderwijk. Ook waren deze bomen te zien vanaf de brug over de IJssel bij Deventer.

Van Drie gaan we richting Speuld waar nog een paar schaapskooien staan, en vandaar naar het kerkje in Staverden bij het kasteel met de witte pauwen. Van Staverden lopen we naar Elspeet waar we de zandweg naar Gortel nemen en zo het beukenbos in, het Elspeterbos. Dan komt aan de rechterkant een grafheuvel en links een oude wal. We gaan tegen de heuvelrug op en krijgen aan de linkerhand het raster van Van Beuningen, dat doorloopt tot aan het Gortelse Bos. Aan de rechterkant hebben we de Elspeter Struiken, met als scheiding de tra met het Elspeterbos. Dan komt de tra van het Gortelse Bos, en naar beneden het beuken natuurbos. Dan gaan we weer de hoogte op, met aan de linkerkant het verbrande bos op een heuvel. Aan de rechterkant komt Spechts Hegge, ook weer natuurbos. Dan gaan we de berg af, tot dicht bij het Jachthuis. Aan de linkerkant van de weg ook weer een natuurbos. Daar werden vroeger de dikste bomen uitgezaagd. Er stond vroeger veel plantgoed onder. Waar geen ondergroei was, werden ronde gaten gegraven en het zand uitgestrooid om zodoende de beukennootjes te laten ontkiemen. In

De tra langs de westzijde van het Gortelse Bos vormt hier tevens de grens tussen de gemeenten Epe en Nunspeet. Het fietspad langs de zuidzijde van de Gortelseweg (in de gemeente Nunspeet) steekt hier over naar de noordzijde van de Vierhousterweg (in de gemeente Epe). (Foto J. Meijer)

1913 hebben Arie Brummel en ik aan de rand van dat bos nog eek geschild voor één gulden per 65 mud.

We gaan niet naar het Jachthuis, maar naar de Oude Elspeterweg en komen uit onder de bomen die mijn vader en oom hebben geplant - de plek waar vroeger de Vierhousterweg het bos inging. Daar aan de hoge Elspeterweg stond toen de handwijzer met drie armen: Elspeet, Vierhouten

en Epe. We gaan verder onder de bomen achter ons oude afgebroken huis en de oude afgebroken schaapskooi naar de nieuwe weg naar Vierhouten en de Oranjeweg, waar links de ovale ringwal op de heide ligt.

Daarna langs de grond van de kippenfarm, waar toen nog heide was die behoorde aan de diaconie van Emst; deze grond is verkocht aan notaris Van de Pol uit Apeldoorn voor 225 gulden per hectare. Daarnaast ligt een stuk grond waar bemestingsproeven werden gehouden. Op dat stuk grond hebben vroeger wallen gelegen die bij de ontginning zijn verdwenen. Dan komt de boerderij van Gerard Keizer en zijn we weer terug op de Steenderbult.

EEN HOMMAGE AAN BAS VAN PELT BIJ VILLA DE PAL IN EMST

RENÉ E. TASELAAR

In *Ampt Epe 192* schreef ik over Bas van Pelt en andere verzetmensen in Epe. Ik beëindigde mijn artikel met: 'Het heeft mij verbaasd dat aan genoemde razzia [in december 1944] en de noodlottige gevolgen daarvan na de oorlog zo weinig aandacht is besteed in de gemeente Epe.' Twee jaar later werd op initiatief van de Stichting Broken Wings '40-'45¹⁾ voor de oprit van villa De Pal²⁾ door wethouder Dick van Norel een plaque onthuld ter nagedachtenis aan de verzetsactiviteiten en de arrestaties bij de familie Van Pelt.

Voor de Tweede Wereldoorlog was Bas van Pelt (1906-1945) een bekend interieur- en meubelontwerper. Door het winnen van een prijsvraag had hij in 1924 voor het vak gekozen. In 1927 kwam hij in de meubelfabriek van zijn latere schoonvader

Toegang tot 'de pal'

J.C. Jansen in Overschie. In 1931 nam hij de meubelzaak My Home Woninginrichting in Den Haag over. Hij richtte zich op de vormgeving van het toen moderne meubel en maakte gebruik van producten van derden, die door serieproductie betaalbaar waren (bijvoorbeeld die van Thonet en Gispén). Het bedrijf groeide snel en kreeg filialen in Amsterdam, Enschede en Maastricht. Op 10 mei 1940 werden opslag-

Familie van Pelt

De Haagse binnenhuisarchitect, de heer Bas J. van Pelt, heeft vanaf 1943 in zijn buitenhuis De Pal nabij Schaveren, in een ondergrondse schuilplaats tenminste 10 onderduikers verborgen gehouden voor de bezetters. Dit was mede mogelijk door de aanwezigheid van de moestuin waardoor het meestal geen probleem was om aan voedsel te komen.

Het verzetwerk van de familie van Pelt werd twee keer verraden.

In mei 1944 werd Bas van Pelt samen met drie onderduikers, onder wie G.J. de Wilde, J. Frederiks en T. Jonker Sr. gearresteerd.

Tijdens zijn verblijf in de gevangenis zette mevrouw van Pelt-Jansen het verzetwerk van haar man voort. Op het terrein van hun huis, waar onderduikers bleven komen, werd door de verzetsgroep een opslag voor wapens ingericht.

Na zijn eerste arrestatie is de heer van Pelt korte tijd thuis geweest. Na het tweede verraad werd hij samen met zijn vrouw door de SD opgepakt.

Mevrouw van Pelt werd na een aantal maanden weer vrijgelaten maar haar man kwam in Duitse concentratiekampen terecht. Hij werd op 30 maart 1945 op transport gesteld naar krijgsgevangenen- en concentratiekamp Stalag XB Sandbostel (nabij Hamburg).

Tijdens dit vervoer liep hij een verwonding op aan zijn hand die door onjuiste medische behandeling snel verergerde. Bij de bevrijding van het kamp bleek dat onmiddellijke amputatie noodzakelijk was. Omdat van Pelt dit niet wilde slikte hij in plaats daarvan penicilline. Van Pelt bleek door vlektyfus te zijn aangetast. Dit heeft hij niet kunnen doorstaan en is hieraan op 24 mei 1945 overleden.

Op 25 april 2015, 70 jaar na de bevrijding van de gemeente Epe, zal Stichting Broken Wings '40-'45, ter herinnering aan de inspanningen die de familie van Pelt zich heeft getroost om te vechten voor de vrijheid van en voor anderen, een plaque onthullen op hun eigen buitenverblijf De Pal te Schaveren.

www.brokenwings.nl of het boek *Verzet in Epe*

plaatsen van het bedrijf in de Schouwborgstraat te Den Haag door een bom verwoest en kwam een werknemer om het leven. Door deze gebeurtenis besloot Bas van Pelt zich actief te gaan inzetten voor het verzet. Hij bleef directeur van het bedrijf, maar zijn vader werd dat in naam. In de latere oorlogsjaren werd het bedrijf gerund door twee werknemers. Bas van Pelt zelf vertrok met zijn gezin naar zijn villa De Pal aan de latere Westendorperheideweg te Emst. Dit landhuis was door hem in 1937, samen met een bouwkundig ingenieur, gebouwd. Het terrein lag wat achteraf en leek daardoor geschikt voor het onderbrengen van onderduikers en het verstoppert van wapens. Tot tweemaal toe zijn de ondergrondse activiteiten op De Pal verraden, waardoor een aantal mannen, onder wie Bas van Pelt zelf, zijn omgekomen.

Stichting Broken Wings '40 - '45

'geeft vrede een gezicht'

Onthulling plaquette op 25 april 2015 ter herinnering aan de hulp die de familie Van Pelt aan onderduikers heeft gegeven tijdens de oorlogsjaren op het terrein van hun buitenverblijf De Pal, Westendorperheideweg 22, Schaveren

11.00 uur aanvang ceremonie:

- **Koraal 'Nimrod'**
- **Welkom** door Hans Achterbergh, voorzitter 'Broken Wings' en korte uitleg over achtergrond van de herdenking
- **Voorlezing** gedicht 'Wij bestaan' van de heer Dick Brouwers door mevrouw Van Pelt-Brouwers
- **Onthulling plaquette** door wethouder de heer Dick van Norel
- **The Last Post** door Oud Marinier Kees van Tiggele
- **Eén minuut stilte**
- **Wilhelmus**

Wilhelmus van Nassouwe ben ik van Duitsen bloed, den vaderland getrouwe blijf ik tot in den dood. Een prinse van Oranje ben ik vrij onverveerd, den koning van Hispanje heb ik altijd geëerd.	• God save the Queen God save our gracious Queen Long live our noble Queen God save the Queen. - Send her victorious, Happy and glorious, Long to reign over us God save the Queen.
--	---
- **Einde ceremonie** en dankwoord door Hans Achterbergh.

Na afloop is er gelegenheid om met elkaar koffie te drinken en na te praten in het restaurant van 'De Veluwe Wagen', Oranjeweg 67, Emst.

Na de oorlog zette de weduwe van Van Pelt zijn bedrijf voort. Zij werd vanaf 1953 bijgestaan door haar dochter met echtgenoot. Als hommage aan de oprichter kreeg het bedrijf in 1956 de naam Bas van Pelt Binnenhuisarchitectuur.

Verloop van de bijeenkomst op 25 april 2015. Zeer bijzonder was de voorlezing van het aan Bas van Pelt opgedragen gedicht 'Wij bestaan' van Dick Brouwers (noot 2) door J. Brouwers-van Pelt, de dochter van Bas van Pelt.

Rechts:

Wethouder Dick van Norel onthult de plaquette, terwijl Hans Achterbergh, voorzitter van Broken Wings, aandachtig toekijkt.

Onder:

De dochter en kleindochter van Bas van Pelt tijdens de bijeenkomst op 25 april 2015.

Ondanks het feit dat het bedrijf sinds 2000 niet meer in handen is van de familie, bestaat deze naam nog steeds.

Tijdens een herdenkingsbijeenkomst werd eerdergenoemde plaquette op 25 april jl. onthuld.

NOTEN

1. Broken Wings '40-'45 zet zich ervoor in om hen die in de Tweede Wereldoorlog hun leven gaven voor onze vrijheid, te eren en te blijven herinneren aan de offers, die zij brachten.
2. 'de pal': schrijfwijze van Bas van Pelt.
3. Het gedicht komt uit 'Poolcirkel' van Dick Brouwers, echtgenoot van de dochter van Bas van Pelt, en is afgedrukt op pagina 69 van *Verzet in Epe* van Willem Veldkamp.

BRONNEN

Enkele websites.

ILLUSTRATIES

De foto's bij dit artikel zijn gemaakt door Gerri Achterbergh-Stegeman en Adrie Pol.

'NAAR OUDGEBRUIJCK' - HET GEMEENSCHAPPELIJKE LANDSCHAPS- BEHEER VAN DE BUURSCHAPPEN EMST EN WESTENDORP (1A)

STERRE BRUMMEL *

In het Streekarchief Epe Hattem Heerde en het Gelders Archief liggen meerdere documenten die verhalen over de van oudsher gemeenschappelijk beheerde gronden binnen het Ambt Epe. Een daarvan bevat 'De Boerechten en wetten van 't Boeregt Empts en Westendorp', waarin met precisie de regels voor het gebruik en beheer van de landerijen onder het achttiende-eeuwse Emst en Westendorp uiteen zijn gezet. Dit zogenaamde Boerboek is, net als het bijhorende Afrekeningenboek, generaties lang door boerriesters ondertekend en vormde voor mij de aanleiding tot een uitgebreid afstudeeronderzoek naar het Boerrecht van Emst en Westendorp tussen circa 1700 en 1900.

In een viertal artikelen vat ik het onderzoek samen aan de hand van de volgende thema's: De werking van het boerrecht in de achttiende eeuw; de ondergang ervan in de negentiende eeuw; de effecten op het landschap en een vergelijking tussen de boerboeken en boerbrieven van de verschillende buurschappen in het Ambt Epe. In de eerste twee artikelen worden de achttiende-eeuwse boerrechten en het landschapsbeheer van de buurschappen Emst en Westendorp uiteengezet.

DEEL 1: HET ACHTTIENDE-EEUWSE BOERRECHT EN LANDSCHAP VAN EMST EN WESTENDORP

MARKEN, BUURSCHAPPEN EN GILDEN

Vanaf de late middeleeuwen kwam het landschap op de Noordoost-Veluwe door overbeweiding en overexploitatie steeds meer onder druk te staan. In reactie daarop werden genootschappen opgericht om het gemeenschappelijke gebruik van het landschap beter te reguleren en beheren. In de lage landen stonden deze organisatievormen onder meer als *marken, buurten, maalschappen, bosmarken, buurschappen, boerrechten* en *meenten* bekend.

Een van deze organisaties was de Emstermark. Dat het dorp Emst waarschijnlijk vanuit de dertiende-eeuwse Veluwse richterresidentie De Emsterhof (*Den hoff thoe Ems*) is ontstaan, is in dit blad al meerdere malen aan de orde gekomen.¹⁾ Het feit dat Emst een markenvorm kende, is voor het eerst in veertiende-eeuwse tynsboeken vermeld. Zo wordt in het tynsboek van 1333-1334 gesproken over 'De novo censu Empsermarc'. Ook in de vijftiende en zestiende eeuw werd de *Empsermarck* in verschillende tynsboeken van de rentmeesters namens de hertog van Gelre genoemd. Hieronder viel ook de tyns van Westendorp.²⁾

Het is opmerkelijk dat vanaf de vijftiende en zestiende eeuw deze Emstermark niet tot nauwelijks meer wordt vermeld: in de verscheidene tynsboeken en archiefdo-

cumenten wordt nu gesproken over *buurschappen* die aan de *Emsterenk* of in het Ambt Epe liggen. Buurschappen in het Ambt Epe zijn onder meer: Vaassen, Oene, Niersen, Gortel, Zuuk, Wissel, Tongeren, Vemde, Norel, Dijkhuizen, Epe dorp en Wissel, Loohuizen en tot slot Emst en Westendorp.³⁾ De buurschappen Suyek (Zuuk), Westendorp en Eemse (Emst) werden vanaf de late zestiende eeuw als *gilden* vermeld.⁴⁾

De Emsterenk ter hoogte van Westendorp anno 2014.

‘DE BOEREGTEN EN WETTEN VAN ’T BOEREGT EMPTS EN WESTENDORP’

Dat de buurschappen in het Ambt en/of Kerspel Epe vanaf de zeventiende eeuw *gilden* werden genoemd, is uniek in Nederland. Voor zover bekend, werd deze term nergens anders gebruikt: meestal werd in een kerspel over kluften of buurschappen gesproken.⁵⁾

De gilde (buurschap) van Emst en Westendorp omvatte uiteenlopende land-
schapstypen, waaronder een groot akkerbouwcomplex, genaamd de Emsterenk;
broek- en hooilanden in het Emsterbroek; dijken, bruggen en sluizen voor het wa-
terbeheer en veel heide, venen en groenlanden. Deze landerijen werden beheerd
en bestuurd door een speciale organisatie, het zogeheten **Boeregt**. Dit boerrecht
verzorgde en controleerde niet alleen de bescherming van de gemeenschappelijke
veldgronden, maar ook de veelal particuliere percelen op de enk- en broekgronden
en de dijken, wegen en weteringen.

Om de collectief gebruikte en beheerde gronden zo goed mogelijk te besturen had het boerrecht regels opgesteld in *De Boeregten en Wetten van 't Boeregt Empts, en Westendorp*. Deze bepalingen van het gezamenlijke Boerrecht van de gilden Emst en Westendorp zijn in 1722 schriftelijk opgesteld en werden generaties lang door iedere boerrichter ondertekend. In de inleiding staat vermeld dat het boerrecht tot dan toe naar oud gebruik werd onderhouden en toegepast, maar dat het inmiddels slecht werd gehandhaafd omdat het niet op schrift stond. Daarom ondertekenden de jonkeren van het Ambt Epe op verzoek van de ‘Arfgenaemen’ (geërfden) de regels en wetten, zodat deze vanaf dan beter werden nageleefd.⁶⁾

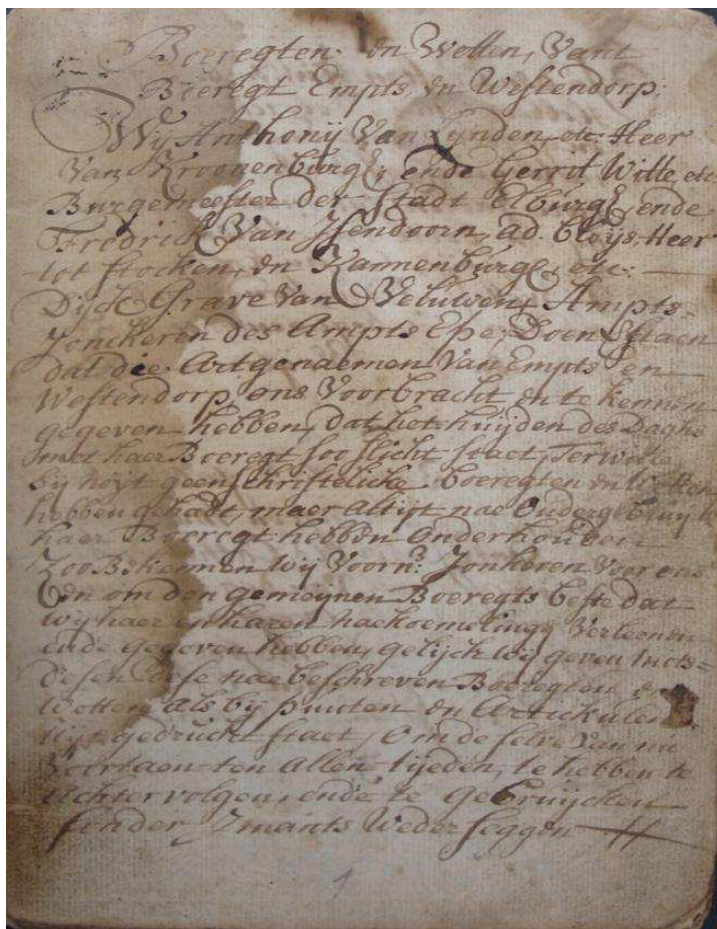
In het boerrecht van Emst en Westendorp hadden de **boerrichter**, zes **gezworenen** en een **schoter** zitting. Zij werden tweejaarlijks gekozen door de geërfden van het boerrecht. Deze geërfden waren alle personen die grondeigendommen hadden op de Emsterenk en/of in het Emsterbroek. Overige ‘inheemsen’ en arme keuterboeren die binnen de gilde woonden, hadden het recht om gebruik te maken van de gemeenschappelijke veldgronden.

De boerrichter van de erfgenamen van Emst en Westendorp moest ‘geerft en ge-goet’ zijn in het Emsterbroek. Daarbij maakte het niet uit of hij ‘weijnigh off veele’ grond bezat, zolang hij maar twee jaar achtereen de functie bekleedde en een afrekeningenboek bijhield. Van de zes gezworenen moesten er twee gegoed zijn in het Emsterbroek en vier op de Emsterenk. Van de vier gezworenen van de Emsterenk kwamen twee uit het Emster gilde en twee uit het Westendorper gilde. De schoter legde de eed af voor zijn landdrost of zijn geautoriseerde, en stond de boerrichter en erfgenamen bij in zaken aangaande het boerrecht. Zijn belangrijkste taak was het toezicht houden op de naleving van de bepalingen. Hij hield met name een oogje op het gebruik van de Emsterenk en de woeste gronden. Zo bestonden de taken van de schoter uit het schutten (vangen) van beesten op landen waar zij niet thuishoorden en het toezicht houden op de ‘broecken, encken, velden en venen’. Ook moest hij ‘Hecke en Posten’ in het Emsterbroek onderhouden en de bruggen over de Grift en Weteringen ‘aenvullen’.⁷⁾

De boerrechten zijn in 3 kapittelen en 54 artikelen uitgeschreven. De boerrichter (en hierdoor indirect het gehele *Boeregt*) verklaarde door ondertekening van deze door de ambtsjonkeren vastgelegde boerrechten dat hij zich te allen tijde aan de rechten en wetten zou houden en zich tot het Hoog Adellijk Landgericht van de Veluwe zou richten, wanneer hij niet zelf uit een zaak kwam. De boerrechten werden door de hogere machten als het Ambt Epe en de landdrost, dijkgraaf en landgericht van de Veluwe erkend en ondertekend door de jonkers Anthonij van Lijnden (heer van Kroonenburgh) en Gerrit Witte (burgemeester van de stad Elburg), en dijkgraaf Fredrick van Isendorn ad Bloijs (Heer tot Stockem en Kannenburgh). Zij zijn vermeld als ‘Dijckgrave van Veluwen en Amptsjonckeren des Ampts Epe’.

⁸⁾

HET GEMEENSCHAPPELIJKE LANDSCHAPSBEHEER VAN HET BOERRECHT EMST EN

WESTENDORP

In het Boerboek en Afrekeningenboek zijn de regels en sancties omtrent het gebruik van de verscheidene typen landschap in het Boerrecht van Emst en Westendorp uiteengezet. Dit betreffen sancties op het verkeerd gebruikmaken van de Emsterenk, Emsterbroek, venen en heide (keur), de weteringen, dijken en leigraven.

Hieronder volgt een samenvatting per type landschap van het gebruik, beheer en de opvallendste bepalingen in de achttiende eeuw.

De inleiding van de Boerechten van Empts en Westendorp (SE, inv.nr. 1,510/197a).

DE EMSTERENK

Het landschap

‘Wanneer wij thans onze wandeling van Epe voortzetten naar het ruim een uur verder gelegene Vaassen, dan zien wij de heide schier overal door welig bouwland vervangen, terwijl de boekweit in haren eersten bloei reeds een aantal honigbijen tot zich lokt, wier eentonig gebrom zich heinde en ver hooren doet.’⁹⁾

Het landschap van de Emsterenk kenmerkte zich in de achttiende eeuw door een groot palet aan kleine akkers en percelen. Over de Emsterenk liepen zandwegen, waarvan twee noord-zuidgeoriënteerde wegen als hereweg of hoofdweg werden gebruikt en de belangrijkste route tussen de kerspelen Epe en Vaassen vormden. De overige, voornamelijk oost-west-georiënteerde, wegen dienden als schapendrift en akkertoeegangen. Een goed voorbeeld hiervan is de Westendorperheide-

weg. De akkers op de Emsterenk werden door middel van wallen en draaihekken afgeschermd tegen loslopend vee en wild.

Het gebruik

De hoofdgebruikers van de Enk waren de 'inheemsen': de geërfden van het boerrecht Emst en Westendorp. Maar ook omwonenden uit Schaveren, Lobrink, Hegge, Epe en andere plaatsen maakten gebruik van het akkerareaal op de enk. Daarnaast bezaten enkele grootgrondbezitters in de buurschap percelen op de enk, zoals vicarieën (kerkelijke fondsen gebonden aan een altaar in de kerk) uit Epe, Elburg en Arnhem en de heren van de Cannenburch bij Vaassen.¹⁰⁾

De enk werd voornamelijk gebruikt voor de verbouw van tarwe, rogge, boekweit, erwten, bonen en hop. Ook werden er op de velden en enken bijen gehouden om de kruisbestuiving van onder meer de boekweitplanten te bevorderen. Het 'immen' wordt meermaals genoemd in de boerrechten. Honing en was waren dan ook in overvloed aanwezig in het Ambt.¹¹⁾

Beheer

De enk werd door de vier gezworenen van de Emsterenk gecontroleerd op overtredingen: zij hadden zelf akkerland op de enk, zoals zij dat in de boerechten verplicht waren: '(...) en wie op den enck zaeijt sal geswooren van den Enck moeten zijn'.¹²⁾

Op overtredingen stonden hoge boetes: volgens de artikelen kregen diegenen die '(...) in den beslooten tijd op den Enck, op de scheijvooren tusschen het coorn (...) ruijden' een boete van 12 stuivers. Wie 'enckvruchten of broeckvrede' met de handen 'ontwee', kreeg een boete van drie gulden en moest een daalder afstaan aan de armen. Daarnaast mocht niemand 'paerden, beesten, schapen, verckens en gansen, inden besloeten tijd op den enck off int broeck moegen hueden, off weijen (...)'. Deze besloten tijd werd ook wel met 'enckvrede' aangeduid. Als er gewassen op het veld stonden, was onder geen beding beweiding op de enk toegestaan: de enk werd dan 'in vrede' gelegd, dat wil zeggen door omheiningen beschermd tegen loslopende dieren.¹³⁾ Deze 'boerhecken' werden geacht onderhouden te worden door degenen die daartoe gerechtigd waren. Degenen die opzettelijk of herhaaldelijk door deze hekken 'rijede off genge', moesten zelf de schade vergoeden en daarbovenop een boete van drie gulden betalen.¹⁴⁾

Er bestond een groot onderscheid tussen inheemse en uitheemse gebruikers van de Emsterenk. Uitheemsen behoorden niet tot het gilde, en dus ook niet tot het boerrecht van Emst en Westendorp. Om te voorkomen dat uitheemsen ten onrechte gebruikmaakten van de Emsterenk werden regels daartegen zeer strikt opgeschreven. Zo mochten uitheemsen geen 'immen' in het boerrecht brengen. Er stond een boete op van maar liefst twaalf gulden en zestien stuivers. Bovendien kregen eigenaren van uitheemse dieren die op de enk of in het broek werden geskut, een boete van twee gulden en acht stuivers; voor inheemsen was dit slechts een gulden en twaalf stuivers. Overtredingen bij nacht werden dubbel beboet.¹⁵⁾

NOTEN

* Sterre Brummel is in 2014 onder begeleiding van prof.dr.ir. Theo Spek afgestu-
deerd aan de opleiding Landschapsgeschiedenis van de Rijksuniversiteit van Gro-
ningen en werkt als freelance landschapshistoricus.

- 1) Meerdere malen belicht door onder meer E. de Jonge (2008), in 'De Emsterhof: eens woonplek van de Veluwe Richters' in: *Ampt Epe* nr. 165 en 166, en E. de Jonge (2012), 'De marke van Emst en Westendorp' in: *Ampt Epe* nr. 185 en 186.
- 2) R. Wartena (1975), 'Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw' in: *Bijdragen en mededelingen, vereniging 'Gelre'* (Arnhem), 39; A.H. Martens van Sevenhoven (1925), *Geschiedkundige Atlas van Nederland. Marken in Gelderland*, 108.
- 3) W. van Haersolte tot Yrst (circa 1770), *Concept Beschrijving des Ampts Epe* (uitgave 1986), 65. Van Haersolte tot Yrst vermeldde in 1770 ook de gilden Gorteler Bosch, den Oosterinck onder Zuuk en de Papenstraat.
- 4) Jaarboek vereniging Gelre, deel 18 (1915), 164. Getipt door Bart Wever.
- 5) Over de precieze betekenis van het woord gilde in deze context zijn de meningen verdeeld. Zie voor meer informatie: S. Brummel (2014), *Naar Oudgebruick etc.*, 67-68.
- 6) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a. Het boek is in 1722 ondertekend, maar omdat Anthony van Linden al sinds 1710 geen Heer van Kroonenburgh meer was, is het aannemelijk dat het boek in 1722 naar een ouder voorbeeld is overgeschreven (en wellicht met artikelen is uitgebreid).
- 7) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, kapittel 3.
- 8) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, inleiding. Ook Willem van Haersolte tot Yrst noemt deze drie namen als zijnde de ambtsjonkeren van het Ampt Epe in 1739. Zie: W. van Haersolte tot Yrst (circa 1770, uitgave 1986), 40.
- 9) A.W. Engelen (1847), *Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabantse, Limburgsche en Pruisische gewesten*, 29. Deze beschrijving van de Emsterenk deed Engelen tijdens een van zijn vele voetreizen via Epe naar Vaassen.
- 10) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, artikel 5. In het Boerboek staat duidelijk dat de Emsterenk door zowel Emst als Westendorp werd gebruikt en beheerd.
- 11) W. van Haersolte tot Yrst (circa 1770), *Concept Beschrijving des Ampts Epe* (uitgave 1986), 32. Op de enken van het naastgelegen Vaassen werd reeds in 1632 geteeld, blijkt uit het Boerregt van Vaassen, zie: J.J.S. Sloet (1911), *Geldersche markerechten*, 404. Zie ook J. Bieleman et al. (1995), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw: de geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, 39-42, 45.
- 12) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, kapittel 2, artikel 14.
- 13) G.H.P. Dirkx (1997), ... *ende men sal van een erve ende goet niet meer dan een trop schaep holden... Historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel*, 61.
- 14) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, kapittel 1, artikelen 5, 6 en 7, en kapittel 2, artikel 24. Overigens kan met de term *enkrucht* niet alleen de vruchten op de enk, maar ook het draaihek van de enk worden bedoeld (opmerking Theo Spek).
- 15) Streekarchief Epe, inv. nr. 1,510/197a, kapittel 2, artikel 22.

DE VERDWENEN MOLENPLAATS IN NOREL

HENRI SLIJKHUIS

Wie over de Heerderweg van Epe naar Heerde rijdt, ziet bij de Adelaarsweg een groot bord aan de linkerkant van de weg waarop luxe landhuizen te koop worden aangeboden. Niets wijst meer op de aanwezigheid van papiermolen Norel (later het wasserijbedrijf De Adelaar) die hier heeft gestaan aan de Zuidelijke Horsthoekerbeek. Deze beek wordt soms Molenbeek genoemd. Het is de bovenste molen aan deze beek. De Zuidelijke Horsthoekerbeek is nu ter plaatse een vrij miezerig stromend watertje. Het is moeilijk voor te stellen, dat er vroeger zo veel water heeft gestroomd dat een waterrad in beweging gebracht kon worden. Vrij recent is het wasserijgebouw afgebroken. Hiermee is een stukje cultuurhistorie in de gemeente Epe verdwenen. In dit artikel zal ik ingaan op de geschiedenis van de papiermolen in Norel. Eerst ga ik iets vertellen over de Zuidelijke Horsthoekerbeek.*

ZUIDELIJKE HORSTHOEKERBEEK

Weinig bekendstelsels zijn zo weinig natuurlijk als de Horsthoekerbeken tussen Epe en Heerde. Dit bekensysteem is in zeer korte tijd aangelegd in een gebied waar vroeger nauwelijks water heeft gestroomd. De Noordelijke en Middelste Horsthoekerbeek moeten kort voor 1667 zijn gegraven, de Zuidelijke in 1668. In dat jaar krijgt de Heer van de Cannenburch toestemming van de Rekenkamer om een beek te graven in het 'Noorler of Vembder Veen', beginnende aan het Hoge Veld en vandaar naar de 'gemeine Griff'. Hij verwerft dit in erfpacht. Kort daarna (in ieder geval voor 1675) worden aan deze gegraven beek twee molens gesticht: de onderste molen (de molen in Vemde) en de papiermolen in Norel¹. Het sprengengebied van de Zuidelijke Horsthoekerbeek ligt ten westen van de oude spoorlijn, die

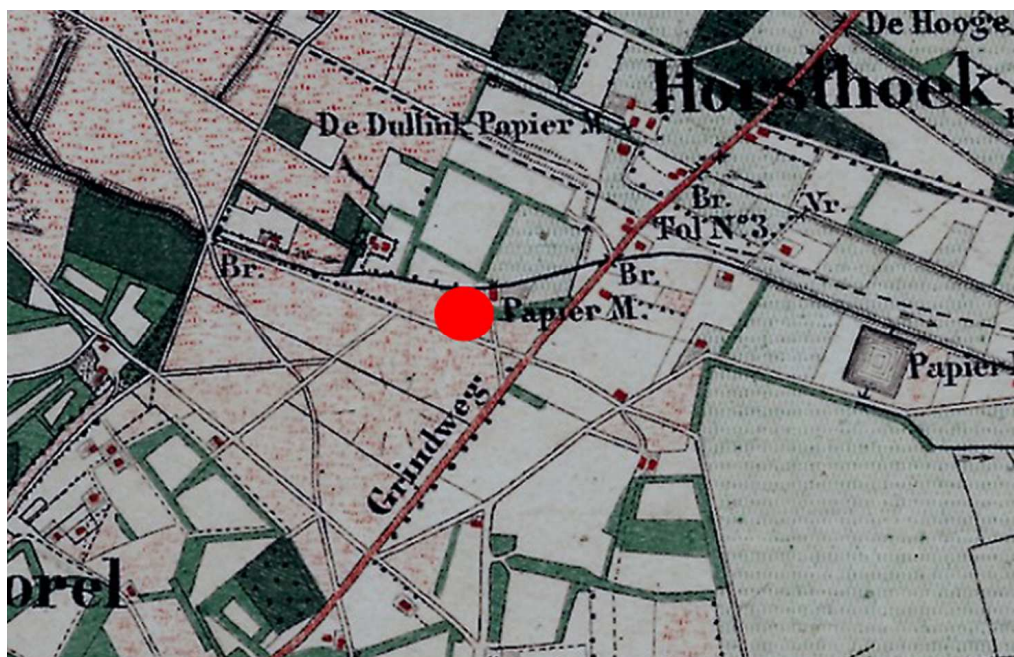
thans een fietspad is. Dit gebied heeft grote cultuurhistorische waarde. Als u vandaag de dag in het gebied wandelt, ziet u dat het met het onderhoud van de sprengen, en ook met de bruggetjes over deze sprengen, slecht gesteld is. De gemeente Epe en het Waterschap Vallei en Veluwe hebben hier samen nog een flinke klus te klaren.

*De Zuidelijke Horsthoekerbeek
(foto: auteur)*

PAPIERMOLEN

De oprichtingsdatum van de papiermolen in Norel is niet precies bekend, maar het moet tussen 1667 en 1675 zijn geweest. In 1675 duikt de molen voor de eerste keer op in de archieven. De eerste papiermaker is Jan Jansen van Boven. Het zit deze Jan niet mee in het huwelijksleven, hij trouwt drie keer en krijgt bij deze vrouwen ook kinderen. Na zijn dood ontstaat er door uitkopen van mede-erfgenamen een zodanig grote schuld dat de kinderen de molen moeten verkopen. In 1773 wordt deze verkocht voor f. 4.000,— aan de hoogste schuldeiseres, mevrouw Jordens uit Diepenveen. De dochter van mevrouw Jordens verkoopt de molen 26 jaar later voor f. 6.000,— aan Berendina Berghorst, de weduwe van de toenmalige pachter Jan Jonker. Ze maakt daarmee een mooie winst op de molen. De naam Jonker blijft tot 1932 aan de molen verbonden, een periode van ruim 130 jaar. Rond 1900 wordt de molen omgebouwd tot een wasserij²⁾.

Plattegrond van 1872 (Bron: Bestemmingsplan gemeente Epe)

VAN LOMPEN TOT PAPIER

In de molen van Jansen van Boven in Norel, en ook in de rest van de Veluwe papiermolens, wordt papier gemaakt van de vezels in de lompjes. Oude kleren worden eerst gescheurd en gesneden—een nogal ongezonder werk door de stofvorming. Dit werk wordt voornamelijk uitgevoerd door vrouwen, kinderen en bejaarden. Met behulp van water stampen de door waterkracht aangedreven hamers de vezels uit de lompjes tot een dikke brij. Deze wordt op een zeef geschept en

geschud totdat het meeste water eruit is en de vezels een dun laagje vormen. Tus-
sen vilten lappen wordt het vocht er verder uitgedrukt. Na een dag kan het papier
aan waslijnen te drogen worden gehangen. Een paar dagen later is het papier
droog en kan het verkocht worden.

WASSERIJ

In 1897 wordt de molen in Norel omgebouwd tot wasserij. G.J. Jonker, die het be-
drijf in 1910 heeft gekocht voor een bedrag van f. 18.358,—, laat in 1912 een stoom-
machine plaatsen. Daarna wordt er geen waterkracht meer gebruikt. Het is een
‘stoomwasscherij’ geworden. In 1932 neemt M. Bos de wasserij over; hij gaat over
op elektriciteit. De stoomketel blijft in gebruik voor het leveren van warm water.
In 1939 breidt hij het bedrijf uit. De productie is flink toegenomen en uitbreiding is
een logisch gevolg. In 1949 wordt J. Bagerman eigenaar. Het bedrijf wordt dan
Wasserij De Adelaar genoemd; deze naam blijft bestaan tot 1991. Het bedrijf wordt

Wasserijgebouw De Adelaar (foto: Jacques Meijer)

in dat jaar omge-
doopt in Euro-Lin
B.V.³⁾ In 2006 gaat
de wasserij failliet
en sluit haar deu-
ren.

Veel papiermolens
zijn aan het einde
van de negentien-
de eeuw ver-
bouwd tot wasse-
rijen. Een dergelij-
ke verbouwing is

relatief eenvoudig. Het is voldoende om een waskuip (draaiton) te plaatsen die
door de waterraderen in beweging wordt gebracht. Het heldere en zuivere Veluwe
sprengenwater is bij uitstek geschikt voor de witwasserij. Hangzolders en
droogschuren blijven bruikbaar, doordat in plaats van vellen papier er nu gewas-
sen textiel opgehangen kan worden.⁴⁾

HET EINDE

Na het faillissement van Euro-Lin worden de bedrijfsgebouwen nog een aantal
jaren gebruikt voor de opslag en verhuur van verschillende soorten machines.
Een aantal jaren geleden zijn er plannen gemaakt om de gebouwen af te breken en
op de kavel appartementen te bouwen. Onlangs heeft de afbraak daadwerkelijk
plaatsgevonden en is het terrein bouwrijp gemaakt. Thans is het voornemen om er
luxe landhuizen neer te zetten. Momenteel herinnert vrijwel niets meer aan de mo-
lenplaats. Enkel een paar bielzen markeren de plaats waar vroeger het waterrad
heeft gedraaid.

Voormalige molenplaats, gemarkeerd door bielzen in de beek (foto: auteur)

NOTEN

* Norel is een buurtschap ten noorden van Epe

- 1) J. Renes e.a., *Het Veluwe sprengenlandschap: een cultuurmonument*, p. 135-136
- 2) H. Hagens, p. 168
- 3) Idem
- 4) J. Renes e.a., *Het Veluwe sprengenlandschap: een cultuurmonument*, p. 78

LITERATUUR

Hagens, H., *Op kracht van stromend water* (Hengelo 2000).

Renes, J. e.a., *Het Veluwe sprengenlandschap: een cultuurmonument* (Wageningen 2002).

Slijkhuis, H., 'Cultuurhistorie Horsthoekerbeken', in: *De Wijerd*, jrg. 35, nr. 3, september 2014.

POLL JONKER OF TOCH JONKER? (2)

FER JANTZEN

In het juninummer van *Ampt Epe*, no. 203, schreef ik over de schijnbaar geruisloze verschuiving van de voornaam Poll naar de achternaam Jonker. Eind 19e eeuw leefden er ten minste drie gezinnen die de achternaam Poll Jonker voerden: Dirk Poll Jonker, in 1870 getrouwd met Johanna Boks en wonend in Vaassen; Daniel Poll Jonker, in 1870 getrouwd met Catharina zur Kleinsmiede, wonend in Deventer; Jan Poll Jonker, in 1879 getrouwd met Reintje Jonker en wonend in Epe. Alle drie waren zoons van Hendrikus Poll Jonker en Aaltje Witteveen.

Hendrikus Poll ging midden 19e eeuw zijn tweede naam bij zijn achternaam voegen en tekende H. Poll Jonker. Bij het opstellen van aktes van geboorte en huwelijk was het tot dan toe gebruikelijk eerst de voornaam te schrijven, gevolgd door de achternaam. Meestal werd dan de hele naam, van voor tot achter, onderstreept. Soms elke naam afzonderlijk, maar zo, dat vaak geen onderscheid kon worden gemaakt tussen voor- en achternaam. Bij de jaarlijkse alfabetische samenvatting van de aktes moest dan wel een keuze worden gemaakt. Zo werden de Poll Jonkers meestal onder Jonker opgenomen. Een enkele keer onder Jonker, Poll. Pas een eind in de 20e eeuw ging de burgerlijke stand over tot het omdraaien van voor- en achternaam: eerst de achternaam, dan een komma en vervolgens de voornaam (voornamen). Dat gaf veel duidelijkheid, maar zover was het nog niet.

Een voorbeeld van een andere dubbele achternaam is die van Jan Vosselman, geboren te Epe in 1816, zoon van Gerrit Jans Bosch en Geertje Jans Vosselman. Zijn kinderen zijn zich Vosselman Bosch gaan noemen.

Gerrit Ariën Poll Jonker, molenaar aan de Vlietweg, zoon van Jan Poll Jonker en Reintje Jonker, trouwde in 1907 met Maria van Lohuizen. Zijn dochter Reintje heet bij de geboorte in december 1907 Reintje Jonker, haar vader Gerrit Ariën Jonker, die echter de akte tekent met G.A. Poll Jonker. Maar in 1909 is de achternaam in de geboorteakte van haar broer Aart: Poll Jonker. In de gezinskaarten van de gemeente Epe is dit gezin te vinden onder de J van Jonker. Wat is het nu - Jonker of Poll Jonker? In het geval van Reintje is het duidelijk want bij beschikking van de Arrondissementsrechtbank (AR) van Zutphen van 11 januari 1955 vindt naamswijziging plaats. Haar achternaam wordt: Poll Jonker. De beschikking is bijgeschreven op haar geboorteakte.

Bij Gerrits broer Johan Hendrik (Poll) Jonker is een vergelijkbare situatie. Hij ziet kennelijk de bui al hangen en geeft zijn drie kinderen de voornaam Poll mee. In dezelfde beschikking als hierboven wordt ook zijn geslachtsnaam Poll Jonker. Dit geldt dan ook voor zijn zoons. Bij een beschikking van de AR Zutphen in 1956 wordt bij zijn zoon Jan en een kleindochter de voornaam Poll verwijderd. Al deze

N°. 297. Op heden, den vier en twintigsten December des jaars negentien honderd-zeven, is voor ons, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der Gemeente EPE, Provincie Gelderland, verschenen:

Gerrit Arie Jonker,
oud vier en twintig jaren, korenmolenaar,
wonende te Epe, die ons verklaarde dat, zijne echtgenote Maria Annetta van Lohuisen, zonde bevoegde wonende te Epe,
op den vier en twintigsten December des jaars des na middags ten halfnegen ure, ten hijnen huize te Epe, binnen deze Gemeente is bevallen van een kind van het vrouw lijk geslacht, aan hetwelk de voornaam is gegeven van: Reintje.

Waarvan wij deze akte hebben opgemaakt in tegenwoordigheid van Friedrich Wilhelms Rappard, oud zeven en twintig jaren, korenmolenaar en Reinder van Putten, oud twee en dertig jaren, wegwooner, wonende beiden te Epe.

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

Bij beschikking van 11 Januari 1955 van de arrondissementsrechtbank te Zutphen is bevolen, dat aan de in nevenstaande akte vermelde geslachtsnaam "Jonker" wordt toegevoegd de naam "Poll" zodat de geslachtsnaam wordt gelezen als: "Poll Jonker".
Epe, 1 April 1955
De ambtenaar van de Burgerlijke Stand der gemeente Epe,

G. A. T. Jonker
L. H. K. Jonker
R. van Putten
H. Hebes

Geboorteakte van Reintje Jonker. De tekst in de marge luidt:

Bij beschikking van 11 Januari 1955 van de arrondissementsrechtbank te Zutphen is bevolen, dat aan de in nevenstaande akte vermelde geslachtsnaam "Jonker" wordt toegevoegd de naam "Poll" zodat de geslachtsnaam wordt gelezen als: 'Poll Jonker'.

Epe, 1 April 1955

De ambtenaar van de Burgerlijke Stand der gemeente Epe

beschikkingen zijn op de geboorteakte bijgeschreven.

Uiteindelijk heeft in een aantal gevallen dus toch de rechtbank erbij moeten komen om de achternaam Poll Jonker te legaliseren. En bij hen voor wie dat niet nodig is gebleken, zullen we maar zeggen dat zij geluk hebben gehad.

DANK

Met dank aan Gerrit Kouwenhoven voor zijn hulp in het Streekarchief en mevrouw M.W. Lafeber-Poll Jonker voor haar informatie en de familiefoto bij mijn vorige artikel, die uit haar privéarchief kwam.

VEREENIGING BEEKEIGENAREN GEMEENTE EPE DE KIST VAN VAN DELDEN - DEEL 2 ¹⁾

TJADA AMSTERDAM

Een jarenlange klachtenstroom over wateroverlast door overstromende beken en lekkende beekwallen was in 1941 aanleiding tot de oprichting van de Vereniging van Beekeigenaren in de gemeente Epe, zo schetste deel 1 van een artikelenreeks over deze organisatie. Door zelf de controle over de jaarlijkse schoonmaak van de beken uit te voeren wilden de beekeigenaren voorkomen dat de lokale overheid zich daarmee ging bemoeien. Het was moeilijk alle 22 beekeigenaren daarvan te overtuigen en hen binnen de boot te halen, maar voor zo'n eerste jaar lukte dat redelijk. Hoe ging het verder? Deel 2.

1911 – Interieur van de papiermolen Holthuizen van Lucas Dijkgraaf op de Grift, met natpers en hamerbakken.
(Met dank aan Gemeentearchief Apeldoorn)

GEBREK AAN MANKRACHT EN MATERIAAL DWARSBOOMT BEEKRUIMEN IN WO II

Maakte het bestuur van de Vereniging van Beekeigenaren (VVB) in het oprichtingsjaar al met succes een vuist tegenover Rijkswaterstaat -over de plannen voor de aanleg van de rijksweg 50 en de beekoverkluizingen daarin-, in 1942 heeft het bestuur pas echt zijn handen vol aan twee heikele kwesties: verbetering van de afwatering in de Motketel in Niersen (bij Vaassen) en aanhoudende klachten over de Klaarbeek en haar moeilijk in het gareel te krijgen eigenaren. Voorzitter ir. J.H. Müller in het bijzonder heeft er een hele dobber aan. Het is af en toe spitsroeden lopen.

Vooraf in de kwestie Motketel, waarin de Houtvesterij Het Loo een belangrijke partij is, lopen de spanningen tussen beekeigenaren en houtvesters af en toe hoog op. De VVB toont zich in de onderhandelingen een voortreffelijk belangenbehartiger, waarmee terdege rekening dient te worden gehouden. De Houtvesterij moet pijnlijk ervaren dat aloude beek- en waterrechten nog altijd spijkerhard van kracht

zijn en dat er met beekeigenaren niet valt te spotten. *Zij* bepalen of er wel of niet afgewaterd mag worden op hun beken en onder welke voorwaarden, en die eisen laten zij in een overeenkomst waterdicht vastleggen. Het duurt twee jaar, veel correspondentie en menige bespreking vóór de partijen tot een vergelijk komen.

De Klaarbeek is vooral een interne kwestie binnen de VVB. Van de zeven eigenaren van die beek en haar zijbeken verzaken enkelen structureel hun onderhoudsplichten. Dat leidt enerzijds tot een voortdurende klachtenregen van aangrenzende boeren met wateroverlast, anderzijds weerhoudt het de goedwillende beekeigenaren ervan zich bij de vereniging aan te sluiten.

Het bestuur bemoeit zich intensief met de Klaarbeek en haar eigenaren. Aanleiding voor het zoveelste overleg met de Klaarbeekeigenaren is meestal wéér een brief van het Eper gemeentebestuur over klachten van aanliggende grondeigenaren over wateroverlast. De beschuldigende vinger gaat daarbij al snel in de richting van de beekeigenaren, die de bal echter terugkaatsen en de boeren ervan beschuldigen zelf de beekwallen door te steken en/of hun vee de wal te laten vertrappen. Het wil maar niet lukken tot een goede oplossing te komen, zeker in de oorlogsjaren als het tekort aan mankracht en materiaal steeds nijpender wordt. Jaren achtereen blijft de Klaarbeek de achillespees van de vereniging.

GRANATEN

In zijn algemeenheid drukken de oorlogsjaren geen al te groot stempel op de activiteiten van de vereniging, zeker niet in de eerste jaren. Vanaf 1943 voeren diverse beekeigenaren die tijdens de schouw hun beekgedeelte onvoldoende hebben geruimd, wel als excuus aan dat zij daarvoor niet aan (goede) arbeidskrachten kunnen komen en dat er onvoldoende materiaal, zoals waterlaarzen, beschikbaar is. Of dat beekruimen onverantwoord is omdat er granaten in de beek liggen.

In 1944 leveren slechts twee van de zeven schouwcommissies een rapport in. Bij de meeste beken had schouwen geen zin, omdat ze bij gebrek aan mankracht niet zijn geschoond. Müller blijft er niettemin bij alle beekeigenaren op hameren 'zoo goed als de omstandigheden toelaten' de beken toch voldoende te ruimen. Eind 1945 is het niet veel beter; beken zijn óf nog niet over de volle lengte geschoond en geschouwd, óf zijn wel geschouwd maar niet voldoende schoon bevonden.

Het stemt het bestuur allesbehalve vrolijk. Brainstormend over een afdoende oplossing worden enkele ideeën geopperd: het aanstellen van een opzichter met verbaliserende bevoegdheid die het toezicht over de beken krijgt en zo nodig overtredders (zoals beekwal-doorstekers) beboet; of een vaste schoonmaakploeg die namens de vereniging alle beken schoont. Mooie voorstellen, maar er kleven te veel bezwaren aan, stelt het bestuur ten slotte vast. Misschien zijn ze in de toekomst uitvoerbaar.

VERLIES

Geheel ongeschonden komt de VVB niet uit de Tweede Wereldoorlog. Begin 1945 verliest de vereniging haar secretaris-penningmeester. S. de Vreede wordt wegens

verzetsactiviteiten door de Duitse bezetters opgepakt en naar een concentratiekamp overgebracht. Zijn vrouw zorgt ervoor dat de verenigingsadministratie bij Müller terechtkomt. De Vreede zal niet terugkeren uit Duitsland; hij overlijdt daar 2 mei 1945, op de dag dat het kamp door Amerikanen wordt bevrijd.

In het verenigingsbestuur beheerde hij met name de penningen, als secretaris fungeerde hij nauwelijks. Vrijwel alle correspondentie wordt door de voorzitter gevoerd. Maar met de molenaar uit Wissel had het bestuur wel een vertegenwoordiger van de Klarbeek binnen zijn gelederen, en gezien de problematiek rondom de Klarbeek hechtte Müller daar zeer aan. Hij had in 1942 bij de verkiezing van De Vreede tot bestuurslid zelfs een stemadvies over hem uitgebracht.

De VVB verliest eveneens haar lid mr. A.R.P. Mees, eigenaar van een deel van de Geelmolense Beek in Vaassen, die na een aanslag op 19 juli 1944 overlijdt.

Na de bevrijding krijgt de vereniging te maken met een zaakwaarnemer voor A. van Reekum jr., eigenaar van een gedeelte Klarbeek in Wissel, die in een interneringskamp belandt. Zo'n beheerder op afstand maakt de toch al moeizame onderhoudstoestand van de Klarbeek nog lastiger.

AFSCHEID

Gedenkwaardig sluitstuk van 1945 wordt voor de VVB het vertrek van voorzitter Müller. In de bestuursvergadering van 12 december deelt hij mee dat hij is afgetreden als directeur van de Industrie in Vaassen; het bedrijf is mede-eigenaar van de Dorpermolenbeek (nu Dorpse Beek) en Müller vertegenwoordigde het bedrijf in de vereniging. Einde Industrie is dus ook einde VVB.

Bestuurslid H.G. Heerze, directeur van de Koninklijke Fabriek van Verbandstoffen v/h Utermöhlen in Emst (mede-eigenaar van de Nieuwe Molenschebeek, nu Nijmolense Beek), wordt aangewezen als plaatsvervanger, tot de volgende ledenvergadering. Heerze kwijt zich aan het einde van de bestuursvergadering meteen van zijn taak. Als Müller zijn medebestuurders heeft bedankt voor de prettige samenwerking en het in hem gestelde vertrouwen, steekt Heerze een dikke pluim op de hoed van de vertrekkend voorzitter. De vereniging is Müller grote dank verschuldigd, meent de plaatsvervanger, voor het vele werk dat hij op het gebied van beken en beekrechten heeft verzet. Müller heeft een groot en werkzaam aandeel gehad in de oprichting van de vereniging; hij smeedde er een gedegen organisatie van. 'Nog nooit heb ik meegemaakt dat iemand die niet van ouds met de moeilijke materie der beekrechten vertrouwd is, zich zo snel en grondig heeft ingewerkt. Dankzij uw grote deskundigheid en toewijding is de vereniging geworden wat zij nu is. Het zal mij moeilijk vallen u in deze functie op te volgen na een zo voortreffelijk voorzitter.'

Met het afscheid van Müller sluit de VVB de eerste vijf enerverende jaren van haar bestaan af. Met Heerze stapt de vereniging in 1946 een nieuwe periode in.

NOOT

* Dit artikel is eerder verschenen in *De Wijerd*, jaargang 35, nummer 1, maart 2014.

AMPT EPE WERKTE MEE AAN HET CULTUREEL FESTIVAL 'HEEL EPE MAAKT HET MEE'

STEVEN LEIJSEN

Het cultureel festival 'Heel Epe maakt het mee' was een afgeleide van het provinciale thema 'Gemaakt in Gelderland'. De werkgroep bestond uit een aantal mensen van het cultureel platform Epe, Kulturhus/EGW, Koninklijke Nederlandse Fietzersbond afdeling Epe en bestuurslid Steven Leijsen namens Ampt Epe.

De voorbereidingen voor dit festival waren al aangevangen in november 2014. Gezien het thema moest het festival bestaan uit activiteiten die een link dienden te hebben met de zogenaamde 'maakindustrie' en wat er verder in ruime zin mee te maken zou kunnen hebben. De werkgroep is snel van start gegaan en in de maand februari van dit jaar stond het conceptprogramma reeds op papier. Data en tijdstippen van de verschillende activiteiten stonden vast.

De opening van het Gelders festival zou plaatsvinden op 12 juni; de werkgroep heeft deze datum ook gekozen voor de opening van haar Eper festival.

Foto gemaakt tijdens de opening van het festival 'Heel Epe maakt het mee'.

Links: Lucette Houweling, manager Kulturhus/EGW, in het midden wethouder J. Aalbers en rechts Steven Leijsen, bestuurslid Ampt Epe.

(Foto met dank aan Louw Visser, CPE)

Onderstaande activiteiten dienden het programma te worden van het festival:

- Opening festival op 12 juni door de wethouder van cultuurhistorie, vervolgens start van de markt met oude ambachten met o.a. midwinterhoornblazen, mutsenplooiën, edelsmeden, kantklossen, stoelen matten, boekbinden enz. Schoolklassen zullen daarbij worden uitgenodigd.
- 16 juni: presentatie over de ophoging van Daams' molen te Vaassen.
- 18 juni tot 9 juli: expositie van tekeningen gemaakt door leerlingen van de basisscholen, met als thema: 'Oude ambachten gezien door kinderen'.
- 23 juni: oud-werknemer van de Veluwe Machine Industrie te Zuuk vertelt over

de periode waarin hij werkte in deze fabriek.

– 2 juli: oud-werknemer vertelt over zijn periode bij Drukkerij Hooiberg te Epe.

– 7 juli: een avond over het Eper dialect met Bé Kooiman die onder andere uit zal leggen hoe de Veluwse achteruitblaasrompet werkt.

– 9 juli: vertoning oude films van de gemeente Epe over de *maakindustrie* door de Stichting Oud Epe in Beeld, zoals de stoommachine van Utermöhlen, wattenproductie, het vroegere leven op de boerderij enz.

– 29 augustus: fietstocht vanaf museumboerderij Hagedoorns Plaatse te Zuuk met onderweg rustpunten waar deskundigen vertellen over historische onderwerpen.

Wanneer u dit leest, is het festival alweer voorbij. De werkgroep kan terugzien op een zeer geslaagd festival, strak georganiseerd en op zeer goede wijze uitgevoerd door al die vrijwilligers die zich belangeloos hebben ingezet. Vanaf deze plaats nogmaals hartelijk dank voor uw medewerking!

UIT DE OUDE DOOS

In 1908 was vertraging op het spoor niet te wijten aan bevroren wissels, sneeuwval of herfstbladeren, maar aan... een losgebroken koe.

Bovenstaand bericht komt uit de *Eper Krant* van 20 mei 1908.

LEZERSRUBRIEK

VRAAG VAN MEVROUW BUITENHUIS UIT OENE: ONBEKENDE FOTO'S

Al weer een tijdje geleden kreeg de redactie bijgaande scans van een paar foto's; Aline van Dam had ze gekregen van mevrouw Anneke Buienhuis uit Oene voor het Streekarchief. Wie kan er meer over vertellen?

Van de bovenste foto is verder niets bekend; alle informatie is dus welkom!

Op de andere foto van 17 mei 1908 staat het vaandel van Willem Tell, omringd door zeven (oudere en jongere) dames. De drie dames op de voorste rij zijn (van links naar rechts): mevrouw Loeff-Hooykaas, mevrouw Sweerts de Landas-Copes van Hasselt en mevrouw Kolff-Hageman. De namen van

de andere dames zijn bekend (zie hieronder), maar wie is wie?

Het bijbehorende krantenartikel is getraceerd; het stond in de *Eper Krant* van 20 mei 1908:

't Was Zondag een gewichtige dag voor de Schietvereniging 'Willem Tell': een sinds lang door haar leden gekoesterde wensch zou in vervulling gaan. De damescommissie die zich gevormd had om aan de vereniging bij gelegenheid van haar 5-jarig bestaan een vaandel aan te bieden, had bij de ingezetenen voldoende sympathie gevonden om haar plan ten uitvoer te kunnen brengen. Door veler medewerking was wel dra een bedrag bijeengebracht, toereikend om een fraai stuk werk te doen vervaardigen in de fabriek van de firma Van Swieten te Amsterdam.

Tegen halftwee waren Zondagmiddag 't bestuur en de leden van 'Willem Tell' bijeen in 't hotel 't Wapen van Epe - waar de schietoefeningen worden gehouden gedurende den tijd dat de buitenbanen gesloten zijn - toen zij door ongewoon bezoek werden verrast. Daar traden binnen de leden der vaandel-commissie: mevr. Sweerts de Landas-Copes van Hasselt, mevr. Loeff-Hooykaas en mevr. Kolff-Hageman, 't viertal jongedames dat zich met het innen der bijdragen had belast: mejn. G. Wagenaar, J. Brouwer, F. Veldman en G. Herberts, benevens verschillende belangstellenden en genoodigden. Eerstgenoemde, de echtgenoot van onzen burgemeester, trad naar voren en hield de volgende toespraak:

'Mijnheer de President der Schietvereniging Willem Tell!

Met groote belangstelling is in Epe gadegeslagen de bloei uwer schietvereniging, thans vijf bestaansjaren tellende. Wij weten, hoe volijverig de leden uwer vereniging zich toeleggen op de oefeningen, waardoor reeds zoovele bekwame schutters in deze plaats werden gevormd. Wij vernamen uw succes op succes bij uw deelneming aan wedstrijden. 't Plan rijpte onder de ingezetenen om die belangstelling een stoffelijken vorm te geven en wij meenden niet juister u ter wille te kunnen zijn dan door u een vaandel aan te bieden. (...)

Mevrouw Sweerts de Landas noemde in haar toespraak ook de volledige namen van de vier jongedames: Gerritje Wagenaar, Johanna Brouwer, Frederika Veldman en Grada Herberts. Zij besloot met de woorden:

't Vaandel wordt u aangeboden met den hartelijken wensch, dat gij het steeds meer en meer zult omlauwen met overwinningsteekenen, waardoor Epe trotsch zij en blijve op 't bestaan der vereniging 'Willem Tell', haar peet tot eer!

REACTIES VAN ONZE PRIJSWINNAARS

Ik heb vandaag de cadeaubon in goede staat ontvangen. Ik ben er heel blij mee en zal hem goed besteden. Hartelijk dank voor uw moeite. *Dirkje Pruntel*

De geschenkbbon is goed overgekomen en ondertussen ook al goed besteed. Ik heb er een mooie heruitgave van de autobiografie van Tiemen Hooiberg (deels) van kunnen bekostigen. Nogmaals mijn hartelijke dank! *Bert Kwakkel*

REACTIE OP REACTIE GERRIT KOUWENHOVEN IN AMPT EPE 203

Bij het lezen van de reactie van Gerrit Kouwenhoven beseftte ik dat Johannes Evert Hendrikus van Emst 'onze' meester Van Emst is geweest: Vanaf circa 1939 tot einde 1944 was er een meester Van Emst verbonden aan de Openbare Lagere School (later de Dorpschool) in Vaassen, op de hoek van de Dorpsstraat en de Stationsstraat. Ik zat bij hem in de vierde en vijfde klas (1943 en 1944). Deze man was zeer geliefd bij iedereen. Hij gaf fijn les, we leerden meerstemmig zingen (met do-re-mi-fa-sol!), hij gaf les aan de fluitclub en was bovendien zeer sportief: hij was trainer bij sportclubs en gaf gymnastiekles. Hij was bevoegd zwemleraar, zoals blijkt uit een bericht op pagina 261 van *Vaassen 1100 jaar** en gaf zwemles in het oude zwembad aan de Elspeterweg. Op een van de foto's die op de tentoonstelling over de Vaassense zwembaden in het Vaassens Museum hingen, was hij te zien. Bovendien was deze man zeer artistiek. Hij is de componist en dichter van het Vaassens Volkslied:

Doar waar de trotse Cannenbarg / Verhef zien olde muren / En met zien spitse teurenties / Deur 't gruun van 't bos kump gluren, enz. enz.

Het zijn vijf coupletten en een refrein, een bladzijde vol! (Zie *Vaassen toen en nu*, blz. 3, van Erik Klooster, ISBN 961.223.000.5.) Dit was in die tijd een bekend lied, dat veel gezongen werd (ik ken de wijs nog goed).

Hij was ook de maker van het clublied van Sport Vereniging Vaassen (SVV): *SVV gaat nooit verloren / SVV staat bovenaan / Elke sport kan ons bekoren / Elke sport daar doen wij aan! / Door sport gezondheid te verwerven / In water, lucht en zonneschijn / Getrainde spieren en gestaalde nerven / Dat zij het doel voor groot en klein.*

Eind 1944 verdween meester Van Emst. Gezegd werd dat hij ziek was, maar waarschijnlijker is dat hij moest onderduiken vanwege iets wat de Duitsers niet goed vonden. Ik heb hem nog één keer kort gezien, in 1945 of 1946, bij meester Horstman (hoofd van de school).

Peter Schermers

* In 1100 jaar *Vaassen* staat op pag. 261: 'De heer J.H.E. van Emst, onderwijzer aan de openbare lagere school, slaagde op 27 oktober (1941) te Amsterdam voor het diploma zwemonderwijzer.'

De foto van meester Van Emst komt uit het jubileumboekje van de Dorpsschool: 1834-1984.

REACTIE OP FOTO IN AMPT EPE 203

Op onze vraag wie dit huisje (her)kende, mailde Jaap van Eijck, Heemkundige Vereniging Nuwenspete in Nunspeet, het volgende:

'Het locomotiefhuisje op bladzijde 43 stond in Nunspeet aan de Waterweg nummer 5 (nu Wagenweg).'

Bij zijn reactie voegde Jaap twee Ansichtkaarten, waarvan wij er wegens ruimtegebrek slechts een afdrukken

(maar wel de mooiste!). Hij merkt bovendien op dat het huisje in ons blad in spiegelbeeld was afgedrukt. Hij wenst ons nog succes met ons mooie blad.

Aanvullende informatie van Jaap van Eijck:

Het huisje was gelegen aan de Waterweg 5, N 107 (1916). Het huisje, dat twee ramen had, was benedenvloers van steen en had een strodak. Het had slechts één vertrek en geen privaat. Men haalde drinkwater uit een schepput. De huurprijs bedroeg 20 gulden per jaar. Men hield twee geiten in een aangebouwde schuur op 1 meter afstand. De mestvaalt lag 3 meter buiten de woning. Het grondoppervlak van de woning was 10,98 m².